

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1978 — 4(208)

ОСТАННЄ СЛОВО М. РУДЕНКА НА СУДІ

Р. БАБОВАЛ: ІЗ ЦИКЛУ «ДЕРЕВА
ПРОХОДЯТЬ»

У. ЛЮБОВИЧ: ДВА ОБРАЗКИ

А. ОЛЕНСЬКА-ПЕТРИШИН: НОВИЙ
РЕАЛІЗМ У МИСТЕЦТВІ

А. КАМІНСЬКИЙ: СТАТИСТИКА ЖЕРТВ

В. ГРИШКО: ПОЛІТИЧНИЙ СВІТОГЛЯД
В. ГОЛУБНИЧОГО

В. МАРКУСЬ: ПЕРЕД СУМЛІННЯМ
СВІТУ

Е. ІЛЬІНА: УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

“SUČASNIST” — APRIL 1978
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2

НА БАЖАННЯ ЧИТАЧІВ — ВИДАНО ВДРУГЕ:

ОЛЕКСАНДЕР СЕМЕНЕНКО

ХАРКІВ, ХАРКІВ...

Видання друге. Мюнхен, 1977, 240 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

"...Змальовуючи Харків і його мешканців, автор стає перед читачем на весь зріст, як майстер характеристики осіб, подій... Ці образки не були б до кінця шедевром нашої літератури, коли б кожний з них не пронизало гостре перо надзвичайного стиліста...". (О. Керч, *Вісник*, ч. 10, 1976). "...і я рекомендував би її (книжку) кожному, хто ще не забув читати". (Б. Бойчук, *Свобода*, 4, березня 1977).

Ціна 7.00 дол.

ІВАН ДМИТРИК

У ЛІСАХ ЛЕМКІВЩИНИ

Видання друге. Мюнхен, 1977, 340 стор. Передмова Юрія Лопатинського-Калини. Редакція Ніни Ільницької. Мапи Йоахима Вишневецького. Оформлення Якова Гніздовського.

"... У книжці описані дії УПА на Лемківщині в 1944-1947 роках, далі рейд на Захід і перші (доволі болючі) враження в таборах ДіПі. Усі події і переживання подані незвичайно живо, прямо захоплююче, хоч мова йде про дуже важкі і жорстокі часи..." (*Гомін України*, 23 жовтня 1976).

Ціна 8.00 дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1978
Ч. 4(208)
РІК ВИДАННЯ ВІСІМНАДЦЯТИЙ
МІЮНХЕН

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Роман Савицький, Марта Скорупська (виконавець обов'язків головного редактора), Юрій Шевельов.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.

Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)

8000 München 2

Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber

München 12, Heimeranplatz 4.

Останнє слово Миколи Руденка на суді

Громадяни судді!

Сьогодні перед судом стоїть Слово. Пригадуєте? "Споконвіку було Слово і Слово було у Бога і Слово було Бог. Усе через Нього сталося, і без Нього ніщо не сталося, що сталося".

Так починається Євангеліє від Йоана.

Як би ми не заперечували ідеалізм, а все ж істина лишилася: людина з'явилася на землі тоді, коли на земній кулі з'явилось Слово. Немає Слова — немає людини.

Кажуть, людина створила працю. Але працюють і бобри: звалюють дерева, будують греблі. Позбавити людину праці — рівнозначне з позбавленням її Природи. Помилки тут немає, але немає теж і цілковитої правди.

Можна заперечити: в роботі бобрів немає свідомости, а в почині праці людини стоїть Думка. Так, це правильно. Але Думка і Слово — це властиво одне й те саме, бож ми, як відомо, думаємо з допомогою слів. Отже, хочемо ми, чи ні, а мусимо визнати: людина бере початок від Слова. Можна ще сказати й таке: Слово знайшло себе в Людині. Воно, Слово, зняряддя самого Всесвіту. Це — Логос, тобто знання Всесвіту про самого себе. Всесвіт не просто існує, він повинен знати, як і задля чого він живе. Живе він задля того, щоб думати. Осмислює себе з допомогою Слова. Осмислює себе в Людині...

Звідси виходить, що вам, громадяни судді, доводиться сьогодні судити Всесвіт. Ні більше, ні менше! Вам його доводиться судити за те, що він Словом своїм оселився в Людині.

Якраз це малося на увазі, коли філософи і юристи працювали над текстом Загальної декларації прав людини. Всесвіт не має меж. Тобто, Слово людини також не повинно бути обмежене. Воно повинно вільно йти через кордони сердець, душ, держав — інакше воно перестане бути Словом. Сьогодні, щоб якось відчутти перевагу над біблійними часами, люди винайшли термін "інформація". Але, що це таке "інформація" — матерія чи не

У самвидавці розповсюджується повний текст останнього слова Миколи Руденка на суді в червні 1977 року. Раніше на Заході існували лише короткі уривки того знаменного виступу українського письменника. Тут подаємо цей текст у цілості за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 21 лютого 1978. — *Редакція.*

матерія? Ні, не матерія. Алеж та інформація, яка не вийшла наверх з людської голови, не є інформацією. Вона вмере разом з людиною. Слово піддається самознищенню — воно не здібне пробити фізичну оболонку Людини, щоб виконати своє призначення. Отже, людина, яка зі страху чи з іншої причини заморожує Слово в собі, властиво не живе.

Земну кулю можна порівняти з космічним мозком; люди на ній — нейтрони. Активність життя цього мозку залежить від того, наскільки вільно люди спілкуються одні з одними, тобто обмінюються Словом — інформацією. Для оцінки суспільства — прогресивне воно, чи регресивне — існує тільки одне мірило: свобода слова, свобода інформації. Інших критерій немає, бож не про мурашник мова, працю якого також високо шануємо, — мова про людське суспільство. А людське суспільство — це Слово. Або, як сказав Олекса Тихий, який сидить поруч мене: "Мова народу — народ!". Це знаменні слова, святі слова!

Понад три місяці мене допитували і щоденно підполковники КГБ втовмачували мені в голову ось таку істину: — У нас за переконання не судять, у нас судять за діяльність. — Але що таке діяльність письменника, діяльність філософа? Я говорю про себе і про Тихого. Тихий — філософ не тільки згідно з дипломом Московського університету. Тихий філософ усім своїм єством. А це значно важче, ніж бути філософом за дипломом. Отже я запитую: що таке наша діяльність?

Наша діяльність — це висловлювання наших переконань. Наша діяльність — це Слово. І ніщо інше! Така діяльність має дуже нескладну назву: бути Людиною. Не комахою, не безмовною черепахою, а Людиною. Щоб бути Людиною, треба не тільки думати, але і висловлювати свої думки, інакше людина не буде відрізнятися від черепахи.

Тому власне ст. 19 Загальної декларації прав людини, яку я зачитую з пам'яті, зформульована так:

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне висловлювання їх. Тут включається право шукати, отримувати і розповсюджувати інформацію будь-якими засобами та незалежно від державних кордонів.

Декларація узаконена підписом нашого уряду. Отже вона повинна бути законом і для нашого суспільства.

Тепер, громадяни судді, прошу звернути увагу ось на що: з декількох тисяч сторінок моєї творчости, яку слідчі оцінили як особливо небезпечний державний злочин, тільки 200-300 сторінок я показував друзям. Усе інше — поезія, проза, філософія — це мій письменницький архів. Робітники КГБ вдерлися до мого помешкання, конфіскували архів і проголосили його державним злочином. У чому ж полягає цей злочин? А в тому, що я не є здібний думати інакше, як з допомогою пера. В цьому випадку

Слово навіть не було висловлене — ніхто цих творів не бачив, ніхто не читав, ніхто не знає. Архів є архівом. Тоді де ж є злочинна діяльність? На якій основі ці твори потрапили до обвинувачення? Виходить, ви, громадяни судді, судите не мене — ви судите Всесвіт. Наскільки це доцільно, не знаю. Але знаю, що це якраз так. Ви судите Всесвіт за те, що він такий, як він є, а не такий, яким хотів би його бачити КГБ.

Там, у КГБ можна почути й таке : — Ваша діяльність полягає в наклепі на радянський суспільний лад. — Але, подивіться: в документах, які я виготовив, згадано коло 100 політв'язнів. Якщо йдеться про конкретні факти, то тут слідчі органи не висунули мені ніяких претенсій. Тоді де ж є наклепи, коли факти правдиві?

Я уважав і вважаю, що ці люди є засуджені незаконно. Їх засудили за те, що вони твердили: в нашій країні відсутня демократія. Ці їх твердження кваліфіковано не як переконання, а як діяльність. Узброєні бюрократи, намагаючися доказати наявність демократії, запроторили їх за колючі драти.

Я кажу вам, шановні громадяни, таким способом доказати наявність демократії неможливо. Навпаки, це ще раз переконує про її відсутність. Тоді, вслід за людьми, в оборону яких я виступав, арештували й мене. Мої слова також визнано не як переконання, а як діяльність скеровану на шкоду радянській владі.

Де ж діяльність, у чому вона полягає? Тільки в одному: у висловлюванні моїх переконань. У тому, що я сказав: — У нас порушується Загальну декларацію прав людини. Та ж вона, Деклярація прав, передбачає неограничену свободу висловлювати переконання, незалежно від державних кордонів! Та хіба ті арешти, які нічим не мотивовані, крім кагебістської софістики, потверджують голосне твердження, що Деклярація не порушується? Навіть дитині ясно: навпаки, потверджують, що її порушують.

Хто ж тут справжній злочинець? Злочинець той, хто намагається забрати природне право людини: вільно, необмежено думати, вільно і необмежено висловлювати свої думки. Це якраз і є святе право бути Людиною. І без цього права бути Людиною взагалі неможливо.

Найбільшою нетолерантністю до слова визначався російський цар Микола I, якого за його нетолерантність прозвали Палкін. Але навіть Микола Палкін покарав тоді ще невідомого поета Лермонтова тільки засланням з Петербургу в чинну армію на Кавказі. Алеж Лермонтов був царським офіцером — яка ж це була для нього кара? Властиво, її не було. А згадайте, як Лермонтов ганить "катів ненажерну юрбу, що стоїть коло трону". Він страшить її майбутнім судом — судом безпощадним, від якого ніхто їх не врятує. Його пророцтво здійснилося на Миколі II.

У Росії поет завжди був пророком. Пророком робили його самі короновані деспоти. Вони творили пророків за допомогою тюрем і заслань. Своїм обмеженим розумом вони не могли збагнути: ніщо так не захитує деспотизму, як тюрма. Охоронні засоби деспотизму неминуcho стали його могилою. Це можна вважати законом історії.

Ні, я не вважаю, що всі мої міркування непомильні. Але я не помиляюся в основному: ніякого злочину супроти радянської влади я не вчинив. Усе, що я робив, було скероване не проти радянської влади, а проти бюрократичних спотворювань нашої держави. Що такі спотворювання існують — у цьому я глибоко переконаний. Моє переконання я дістав від Леніна. У попередній промові я це докладно пояснив, повторювати не буду. Кожне моє слово, уся моя громадська пристрасть скеровані на усунення цих спотворювань. Виходить, моя творчість і мої виступи скеровані не на знищення, а на зміцнення радянської влади. І якщо в цьому випадку Слово стало чином, то я щасливий, що я дозволив собі його вимовити.

З ЦИКЛУ «ДЕРЕВА ПРОХОДЯТЬ»

Роман Бабовал

одлетіло птаство осінь
під крило зім'явши одлетіло в
густину пожежі опускаюся
вимірюючи віддаль між дощем

і спекою. дрібніє відстань
між коханням і тривогою
коли відходжу я тебе не пам'ятаю
коли прощаюся я тебе не пам'ятаю.

в солом'яному вирію блукають
кращі миті прикріші тисячоліття
зріють хитрі перехрестя навкруги
коли відходжу: я всіх забуваю.

міста асфальтом оперезані
міста шпаками металічними
заселені. у венах стукіт часу і
мовчання передгрозове у мозку.

крізь душу пролетів метелик
ранку (три за ним комахи вогняні)
за мною тиша воскова чигає
у моїй кишені — стружка шуму.

стежки поплутав сон за ніч:
стежки ведуть тебе до царства
голубів, мене до божевілля
у моїй кишені — колос святости.

найперше лускіт блискавиці:
тоді — дощ золотих блискіток. чую

ти сниш великий сон про немовля
якого відрікаєшся над ранком.

навколо — сажа і розгвинчені дерева,
і світло летить наче з решета
до твого тіла я молюся до
землі яка від мене відвертається.

вже топиться остання крихта глузду у
вині твої зіниці трав'яніють і
полонять ти розказуєш казки про лебедів
яких ти заворожити не в силі.

дерева проходять крізь нас
із кулею світла в долонях
із стружкою грому в очах.
проходять ворожать сірчаний

дощ, століття щастя — неможливим.
не страхайся птах нас підбере в
скрутній хвилині. не
лякайся: ці дерева зовсім

безпечні бо лише брехливі.
проходять і ворожать повільно
вогню, століття горя. не
лякайся: ці дерева лиш жартують.

розгадують дерева мислі міста,
таємниці тиші.
птахам дерева простеляють
шляхи на південь. не

кажи: часу не вистачить
коли горіх розколюєш щоб голод
утихомирить коли із спраги
вмираєш із краплиною роси

в устах. стежки до тебе надто
круті. я розкажу

тобі надію жолудів розплутаю
всі хитрі роздоріжжя.

повертаючися з лісу де рососою
кормиться хижий звір
з країни твого тіла повертаючись
де зріє золота зернина жита де

розгадується чар запаморочення:
цілющі зела зустрічаю під
твоею сукнею роздертою, мене
твій сміх твоє мовчання оп'яняють.

із хитрих подорожей повертаючись
пускаючись у загадковішу: дозволю
шум перестроїти на тишу й віднайти
себе у випадковім дзеркалі.

пожежа розбрат між комахами
посіяла: я став сріблестим
жуком якого ти
і не помітила якого сита

розчавила стопою нерозважною.
я побратався із самотньою
кульбабою у жмуті в'ялої
трави й віщую щедрий дощ.

коби так пересіяти всі помилки
і простий шлях придумати крізь
осінь! ти мене не зрозуміла:
під грибом отруйним я замешкав.

ти не гляди назад: шлях
пройдений розвіяв кращі мрії
порохом засипав радості,
свіжіші обіцянки вистеляє час

на глум. не оглядайсь: позаду
бродять чаклуни жадібні що
коротять день, комашня
оманлива позаду висить

чаруючи дощем сріблених іскор.
не розглядайсь: снаги не стане!
вже ніч крізь душу запускає
свої пазуристі корені. вже пізно!

ДВА ОБРАЗКИ

Уляна Любович

ПОВЕРНЕННЯ

Вагон трясся, скрипів, стогнав, інколи підскакував. Це відчувалося особливо вночі. Вдень ніби заспокоювався, або просто увага була спрямована на інше. Рух людей у вагоні, розмови. А в перші дні метушня. Кожний бо намагався якнайкраще розмістити свої речі, влаштувати "ліжко" собі, своїм дітям. Коли вже зроблено все, що було можливе на цьому маленькому просторі вагона-теплушки, який мав бути домом на час дво-тритижневої подорожі, тоді метушня трохи меншала. Тепер уже розмови не стосувалися того, що було, як бути тепер, але вибігали вперед. Кожний, видимо, думкою, може, й не без тривоги переживав момент майбутньої зустрічі з близькими, думав про тих, кого уже зустріти не прийдеться. Тож розмови не були уже загальні. Те, що нас усіх єднало, розпадалося мірою того, як поїзд віддалював нас від Джангіз Тоб'є.

Але навіть у мовчанці вдень увагу притягали відкриті широко двері теплушки, загороджені для безпеки поперечкою. Можна було спостерігати околицю, навіть лежачи на горішній "койці". Видно було сіруватий степ, на якому зрідка появлялися, наче острови, плями квітів, а були вони яскравочервоні або жовті — аж золоті.

Якщо вдавалося дотиснутися ближче до дверей і сісти, спустивши ноги, тоді земля тікала з-під вагона, з-під ніг. Здавалося, що хтось відмірює, наче б метром (як це буває в крамницях), широку сірувату тканину, а телефонічні стовпи відзначували: метр і ще метр... у безконечність.

Коли так сидіти і заплющити очі, це до болю нагадувало їзду вузькаторівкою уздовж Лімниці до Підлютого і далі, все вище, вище, аж до Чару. Під ногами видно було провалля, внизу срібною змійкою — Лімниця. Або прямовисна скеля, так близько, що мимоволі хотілося сховати-скорчити ноги, щоб не придавила. Інколи трава лоскотала босі ноги, а то й покропила росою чи недавнім дощем.

Уночі, може, від того, що у вагоні ставало тихо і ніщо не відвертало уваги, і, може, тому, що поїзд ішов швидше, — вагон стогнав, тріщав голосніше.

Інколи тріскіт доходив до того, що здавалося — вагон ось-ось розлетиться. Поодинокі дощечки в стінах вагона начебто

рухалися, кожна в інший бік. Серед нічної тиші тріскіт лунко відбивався у степу, раз-у-раз переходив у стогін, і тоді вагон трясся і підкидав ще дужче.

■
Рукою дотикаюся до стінки вагона поза моєю головою. Кладу долоню на місце, де дві дошки стикаються. Вони справді рухаються; кожна ніби в інший бік. Це підсилює враження. А може, справді цей вагон розсиплеться, наче домок з карт, і розкидає нас усіх по сірій пустелі степу?

■
Льокомотив прорізав ніч гострим свистом. Це остаточно підірвало мене. Я сіла на край "койки", спустивши ноги вниз. Хвилину наслуховую, чи не збуджу кого. Обережно опускаю одну, потім другу ногу. Намацую нижню "койку", тихенько, поволі спускаюся вниз.

Місяць кидає ясний прямокутник відкритих дверей на середину вагона, а так — усе в сутінках. Придержуюся за поперечку і сідаю на край вагона, спускаючи ноги вниз. Вагон задуднів над порожнечою якогось містка і далі ритмічно заскрипів, загримів.

■
Старші сиділи на лавках на середині платформ вузько-торівки, т. зв. "льори", і гуторили. Час від часу від них долинала осторога якоїсь мами, звернена до нас, що сиділи, спустивши вниз ноги поза "льору".

— Уважай, ще впадеш...

Це тоді чомусь дратувало.

■
Як же хотілося б почути тепер повне турботи, опікунче: "Уважай"! Але не почую.

Усі вони їдуть до своїх, думають про своїх. Уже тепер їхні думки, навіть уві сні, випереджають поїзд і десь там далеко бачать зустріч.

Ще два дні тому усі ми були зведені до одного загальника. Тепер кожний живе тим, що перед ним. Ці думки заколисують їх, не дають чути стогін вагонів.

Мені нема про що думати. Я ж бо їду в порожній простір. Не знаю навіть добре куди. Знаю тільки звідки їду... якнайдалі від того, що було. Не знаю куди і не можу увявити собі, що десь, хтось міг би на мене ждати.

Коли думаю про зустрічі... про якісь зустрічі, їхні зустрічі, мені уявляються мелодраматичні сцени, начебто з німого фільму, де всі виявляють свої почування надто виразною мімікою і широкими драматичними жестами.

Вночі ця свідомість невідомого простору передо мною ще загострюється, стає наче відчутною на дотик. Тому не сплю і не дрімаю у мріях, тому чую, як стогнуть вагони.

По хвилині їзди на краю вагона відчуваю, що я тут не сама. Спершу тільки відчуваю, а по хвилині, вдивляючись у сутінки за одвірком, бачу: притулена до одвірка, загорнена у щось темне, постать. Заки пізнаю, хто це, чую:

— Уважайте, не задрімайте. Присуньтесь ближче.

Знаю її з вигляду. Пригадую ім'я — Зося.

Питає про те, про що тут завжди питають:

— Куди їдете? Де чекатимуть ваші?

Від питання боляче. Не хочеться сказати — нікуди, ніхто. Здається, що коли ці слова сказати вголос, вони стануть невідкличною дійсністю. Я навчилася. Коли не хочеш відповідати на питання, питай сама.

— А ви, Зося, до Любліну? Це ж відразу за границею. Будете перша, що зустрине своїх.

Це говорю, бо пригадую, що хтось розказував про лист, який її чоловік, здається, професор Люблінського університету, написав до неї.

Але відповіді нема. Може, не дочула.

— Чи, крім чоловіка, є ще там у вас родичі?

Зараз почне розказувати, думаю. А сама уявляю собі того пана з квітами... обійми, може, сльози. Можливо, є там її мама або ще хтось. Але відповіді нема. Мовчу і я. Відчуваю, вона хоче щось розказати. Так завжди. Не знаю чому, мені, наймолодшій тут з дорослих, кожний залюбки розкаже про свої справи. Стільки таємниць я наслухуюся! Мабуть, тому, що вони знають, що я не їхня, що я кудись зникну, разом з їхніми таємницями. Чую, Зося говорить:

— Так, він у Любліні, але я не зйду там. Сховаюся і не вийду. Не можу зрозуміти.

— Ви ж казали, що він писав. Ви його не любите? Що сталося?

— Писав, — ледве чую відповідь. — Так, писав. Красномовного листа. Як жде, як пригадує собі мене. Я була гарна, — додає не без гордості.

— Ви й є гарна, — кажу з переконанням.

— А ви бачили мої рамена? Моє плече?

Пригадую собі, що там у неї пов'язка. Ага, справді — чиряки. Це авітаміноза чи якась така біда, що майже у кожного другого тут трапляється. Важко виліквати.

— Ах це! Вилікуєте!

— Вже лікую півроку. А сліди? — Вона вихиляється з-за одвірка так, що місячне світло падає на неї, зсуває з рамен блюзку та пов'язку, і навіть у блідому освітленні бачу червоні смуги.

— Покажу вам удень. Тоді зрозумієте.

— Алеж він вас любить, — кажу, майже кричу від хвилювання.
— Яке ж значення може мати все те, ті сліди на ваших плечах.

— Тихше, — наказує Зося. А тоді мовкне.

Знову чути тільки цей скажений стукіт і тріскіт. Але я його вже майже не відчуваю під враженням від Зосиних слів. Думаю про любов. Мені здається, що я знаю все про любов і про розлуку. Уявляю собі не раз, яка була б зустріч з кимось, кого вже, мабуть, ніколи не побачу, а навіть якщо й доведеться побачити, то він про мене напевно забув. Він же не чоловік мені, навіть не наречений, просто коханий, з яким нас розлучили. Якби мені його зустрів, хіба ж я думала б про те, чи він скалічений?

Але хіба я справді знаю "все про любов"? Чи ті зустрічі, ті розмови, ті спільні захоплення, спільні мовчанки, навіть, може, спори—це тільки романтичне одурманення? Чи все це було чи є цілковитим здійсненням любови? Яка ж вона, та правдива любов, що не може устояти перед кількома роками розлуки та перед близнами на тілі, може, й душі?

— Ви таки зовсім молоді, — каже Зося по довгім мовчанні. — Зрештою, кожний інакше переживає любов.

Зося мовчить. А мені хочеться якось потішити її, але теж хочеться знати щось більше, хочеться зрозуміти. Присуваюся ближче до неї й кажу:

— Якщо він вас любив, то не може кинути вас якраз тепер, коли ви приїдете з заслання.

— О так, милосердя! З милосердя, може, й не покинув би, може, був би навіть чулий, — гарячкуючись каже Зося. — Але я не хочу милосердя, милосердного співчуття. Я його люблю, але за ціну милосердя я не хочу його тримати при собі. Зрештою, — розказує швидко, — він завжди до мене ставився, як до гарної ляльки, красою якої любувався. Ви знаєте, він мій професор. Усім нам подобався, був такий гарний, елегантний, хоч при тому начебто далекий, старший від нас; крім того, вирізнявся своєю стриманою поведінкою, деяким холодом, навіть іронією. Тож коли вибрав мене, я була, не знаю — чи більше щаслива, чи горда. Але хоч ми жили разом, він усе був трохи далекий, наче б далі залишився моїм професором. Він пишався моєю красою, але жив ніби далі своїм власним, окремим життям.

Зося замовкла. Степ миготів холодно у світлі місяця, що заходив уже за обрій. Мовчала й я, думаючи про любов... Яка вона "любов"? Може, те, що я пережила, то не була справжня любов,

хоч стільки літ все ще він один володів моїми мріями. Он яка це любов... вона не зносить милосердя. Справді, я теж не хотіла б, щоб він тільки з милосердя...

— Я навіть не знаю, чи, крім мене, не було в нього ще когось, зрілої, досвідченої жінки. Я ж була молода і недосвідчена. Нічого не знала про те, які можуть бути відносини між чоловіком і жінкою. Мені не раз хотілося збурити той його спокій, ту його бездоганність, його трохи ніби іронічну чутість, замінити на гарячі почування. Хотілося просто вивести його з рівноваги. Але я ніколи не вміла це зробити. А чого ж можу очікувати тепер? Після семи літ розлуки? Із скаліченим тілом?

— Алеж, може, ви помиляєтеся, може, він вас любить, і жде, і хоче бачити, бути разом!

— Ні, ні, — швидко говорить Зося. — Не можу ризикувати. Мушу спершу десь оклигати, прийти до себе, хочу появитися перед ним такою, щоб він не мусів милосердитися. Тепер я старша і, може, зумію боротися за любов, не тільки за поблажливість.

Степ потемнів. Стало холодніше. Ми сиділи поруч мовчки. Зося обтулилася тісніше своїм коцом, притулилася до одвірка, і мені здавалося, що вона плаче.

Її плач не був єдиний. Десь у кутку вагона, ще хтось тихенько шльохав. Може комусь снівся порожній простір, у якому ніхто не жде. А може, це хтось, хто не вірить у любов і боїться зустрічі?

На обрії яснів відблиск сонця, що вставало до нового дня, який наближав нас усіх до зустрічі з невідомим.

СОРОЧКА ЩАСЛИВОЇ ЛЮДИНИ

Сорочка щасливої людини могла б повернути здоров'я каліфа. Знайшли в країні тільки одного, чабана, що назвав себе щасливим, алеж у нього не було сорочки.

У старому не вживаному уже приміщенні маслозаводу мали зустрічати Новий рік. Працівники поспішали туди та вели своїх. Зустріч — зустріччю, Новий рік — Новим роком, та головне — дадуть їсти. Ішли й ішли, витоптуючи глибоку, вузьку стежку через засніжене подвір'я.

Посеред залі-цеху кругла залізна піч. Зручно наложені брили найкращого баранячого кизяку розігрівали її. Дверцята печі вже почали рум'яніти. Але стіни залі-цеху все ще покривала паморозь.

Хто входив, струшував з валянок сніг, обмітаючи їх мітелкою, та, не роздягаючись, шукав місця за столами. Спершу ближче печі, а далі — де було місце. При столі, що посеред залі, засів дирек-

тор заводу та інші грубші шишки, ті з вільних людей. Далі засідали робітники та працівники, здебільша "нацмени"* , тобто казахи й інші тубільці та й заслані. Засідали гуртками: тут азербайджанці, там українці, поляки чи німці Поволжя. У самому куті збились у тісний гурт чеченці. Вони одні прийшли без жінок. Не тому, що їхні жінки не голодні, але так наказував їхній не писаний закон.

Благеньке світло каганців-"коптилок" кидало дивовижні тіні на стіни. Де світло попало на стіну, там мерехтіли, наче новорічна декорація, кристалики морозного інею.

На столах тарілки з піріжками, начиненими морквою або мерзлими цукровими буряками. Згодом появилися миски гарячої юшки з кусками м'яса. Присутніх манив запах, але ніхто не осмілювався починати.

Ті при першому столі розмовляли голосно, будь-чого вибухали сміхом, клепали один одного по плечах чи колінах, не звертаючи уваги на те, що інші тільки й чекають, щоб зачерпнути ложкою гарячої юшки, виловити кусень м'яса, закусити піріжком. Скоса, ніби ненароком, глядять то на їжу, то на директора. Той врешті наче б догадався:

— Давайте! Поки гаряче! — сам узявся за їжу.

Наче б подуло вітром, сколихнуло людей, усі заметушилися та взялися за їжу. Спершу поволі, обережно, як їдять ті, хто голоден, а не хоче цього показати. Хвилини мовчазного смакування, а тоді загомоніли розмови, які перейшли в загальний шум і гамір.

Принесли "ушати"*** повні кислого, але п'яного пива з сироватки. Бляшані маслозаводські горнятка — мірки, повні пива, кружляли з рук до рук. Пиво й їжа розв'язали язика. Шум і гамір у залі посилівся. Директор, впоравшись з їжею, з трудом утихомирив трохи цей галас, плескаючи в долоні та дзенькаючи бляшаними горнятками. Тоді виголосив щось на подобу новорічної промови, з якої до присутніх дійшли добре знані слова про щасливу советську людину, родину й партію. На закінчення він гукнув:

— Гармошка, давайте гармошку!

Директорський стіл відсунули, люди стіснилися ще дужче. Біля печі постало на глиняному полі вільне коло. Там примістився музикант. Він ударив кілька акордів, наче б пробував, чи інструмент грає, чи пальці справні, а тоді загравав *Катюшу*, а далі *Метелицю* та всяку всячину. Дехто кінчав їсти, дехто підспівував або хитався під такт пісеньок. Врешті, музикант загравав тужну *Суліко* і відразу

*Згірдлива назва, що її дають росіяни всім іншим національностям.

**Ушати — посудина, вживана на маслозаводі для молока й молочних продуктів.

перейшов на частушки. Тоді один чи другий почав притупувати до такту, а за хвилину вже знайшлися охочі танцювати. Директор перший почав дріботіти частушки, закликаючи до танцю спершу своїх найближчих сусідів, а далі викликав когось з тої чи іншої групи.

Чи від пива, чи, може, від чогось міцнішого, він ставав щораз веселішим, голосно викрикував та підспівував. Шапку відсунув на вершок голови, вкінці скинув кожушок і гукав у такт частушки:

— Давайте, давайте, всі гуртом танцювати! Погуляємо всі разом! — а поглянувши на групку засланих "західняків", додав: — Не так, як у тих... буржуїв!

Наушники його шапки-ушанки підскакували разом з ним у такт його вихиласів, від чого на стіні появлялася тїнь фантастичного птахо-звіра.

Той чи той з робітників виходив на середину та намагався наслідувати веселість директора, підстрибували, як хто міг, хотів і вмів.

Піч, танок, а теж і пиво розігрїли усіх. Повітря стало важким від густого запаху паруючої одежі та валянок, кіптяви з каганців та й чаду від паленого кизяка. Дехто поскидав фуфайки чи кожушини.

Тільки група чеченців, збита в найтемнішому куті, стояла тісно один біля одного. У своїх високих, ширших угорі, чорних смушевих шапках, здавалися вони височезними піввелетнями. Їхню нерухомість помітив розтанцьований директор і намагався кивком руки викликати одного з них у танець, але вони ще тісніше збились у гурт.

Тоді директор протиснувся до них, вхопив першого скраю за рукав і витягнув поміж танцюючих. Чеченець чинив опір, але коли вже опинився посередині, зразу підхопив ритм і, наслідуючи директора, жваво затупцював частушку.

— Аж ти сякий-такий! Дивіться, як уміє танцювати, — вигукував директор, відсуваючи з чола шапку, яка зсувалася раз-у-раз на очі. — Хоч усміхнися, а то танцюєш, як на поминках!

Ставало дедалі гарячіше, особливо танцюючим близько печі. Директор та й інші вже давно скинули верхню одежу, фуфайки чи кожушки, тільки з-під шапок стїкали краплі поту. У чеченця теж заблїстїв піт на чолі. Обличчя розчервонїлося.

— Скинь кожух! — крикнув-наказав директор.

Чеченець ніби не чув чи не зрозумїв, далі підскакував до такту.

— Скинь, кажу, не чуєш? — підбадьорював директор, але чеченець не тільки не скинув, а ще тісніше загорнув заводську "казьонну" куртку, підперезану ременем.

— Скинеш чи ні? — у голосі чути було нотки наказу.

На те чеченець зупинився і повернув убік своїх земляків. Ті щось між собою шепотіли.

Директор не здавався. Затримав чеченця за рукав, заки він встиг всунутися між людей.

— Он який ти! Всі веселяться, а тобі що? Не сподобалось? Що ж ти дмешся? Сам свого щастя не розумієш! Скидай кожух, кажу, і йди танцю!

Знайшовся ще хтось, хто притримав упертого чеченця. Директор то реготався, то кляв, розперізував його та почав розстібати гудзики. Раптом зупинився, вилаявся і пустив чеченця, який, загортаючися щільно у казьонну куртку, швидко втиснувся у гурт своїх.

Директор стояв, мов остовпілий. Механічно, за звичкою кидав прокльони, але хміль наче вивітрився з його голови. Виряченими очима дивився вслід чеченцеві, вкінці махнув рукою й сів на найближчу лавку.

Присутні так і не знали, що сталося. Тільки директор та той, що стояв поруч, бачили, що під казьонною курткою в чеченця було голе тіло.

Він не мав сорочки.

Новий реалізм: об'єктивність як мистецький засіб.

Аркадія Оленська-Петришин

Появу "нового реалізму" в 60 роках треба розглядати в контексті вже раніше поновленого зацікавлення "реальністю", що проявилось в поп-арті. Зацікавлення предметністю виринуло, безумовно, як реакція проти безпредметности, коли численні мистці усвідомили її вичерпаність та обмеженість вислову. Молодші безпредметні мистці бачили себе як генерацію, яка приречена на вузьку спеціалізацію, тобто тільки на нюанси оригінальності в порівнянні до їхніх попередників, які мали нагоду відкривати ширші горизонти в цьому жанрі. Бо, зовсім просто, скільки можна малювати, наприклад, регулярні геометричні форми без того, щоб вони стали повторними та рутинними.

Натомість, можливості предметности в реалізмі давали мистцям нагоду вживати додаткових аспектів вислову. Тож потребу повернутися до світу об'єктів можна бачити як бажання поширити горизонти мистецької експресії.

Ледве чи можна подати якісь загальні причини, що сприяли б появі реалізму, бо пояснювати його домінантністю матеріальних вартостей не переконливо, бо таких вартостей не бракувало й тоді, коли панівною була безпредметність.

Однак про всі появи реалізму можна сказати, що вони віддзеркалюють якесь нове об'єктивне зацікавлення баченим довкіллям, яке мистці зображають на підставі прецизної обсервації, або що факти зображеного в мистецтві відповідають об'єктам дійсности. (В малярстві це проявляється як ілюзійністичне зображення, бо тривимірне представлення тематики протиставляється двовимірності поверхні картини).

Не зважаючи на спільні риси реалістичних напрямків, ідея реалізму змінюється з поновними появами, віддзеркалюючи впливи довкілля, як також попередніх мистецьких традицій.

Сучасний реалізм особливо складний та ще в процесі самодефініції. Він віддзеркалює багато різних формальних, тематичних та технічних зацікавлень. Вже появилосся багато його класифікацій, як от реакційний, радикальний та реалізм середнього русла; або класичний (об'єктивне зображення) і романтичний (інтерпретативне зображення). До самої назви "новий реалізм" немає також спільного становища, бо автори часто вживають назви "суперреалізм", хоч поняття "фотореалізм"

загально вже не вживається для цілого напрямку, а тільки для його найбільшого руслу.

Сучасний реалізм зумовлений до великої міри специфічністю теперішності, тобто не тільки об'єктами нашого довкілля, але й унікальним способом бачення та настановами сучасного життя взагалі.

Найпомітніший вплив на розвиток сучасного реалізму має колишній найбільший конкурент мистців — фотографія. В спорідненості сучасного реалізму з фотографією треба також бачити його найбільше відрізнення від попередніх виявів реалізму.

Можна сказати, що від фотографії реалізм засвоїв важливіші технічні засоби, як уживання фокусу (гострий, чіткий), часткове бачення (апарат відтинає), споглядну випадковість, побільшення (навіть якщо його немає, об'єкти видаються монументальними, бо зближені до простору глядача), зміни пропорцій, прецизність бачення ("фотографія не фальсифікує") та інше. Найбільший вплив фотографії, однак, у тому, що введенням важливості об'єктивності вона також змінила відношення мистця до об'єктів, які він зображує. Навіть якщо сучасна мистецька критика забагато підкреслює фотографічні засоби як "новаторство" сучасного реалізму, все ж таки немає сумніву, що фотографія є важливим поштовхом до новаторства.

На розвиток сучасного реалізму мали також у великій мірі вплив попередні напрямки в мистецтві. Тут можна згадати, як зразки впливів попередніх напрямків, перевагу великоформатності творів безпредметного мистецтва, зображування в мистецтві об'єктів індустріальної продукції, як це було вже помітно в поп-арті, зосереджування уваги на фізичності об'єктів та форм, як це видно в мінімалізмі.

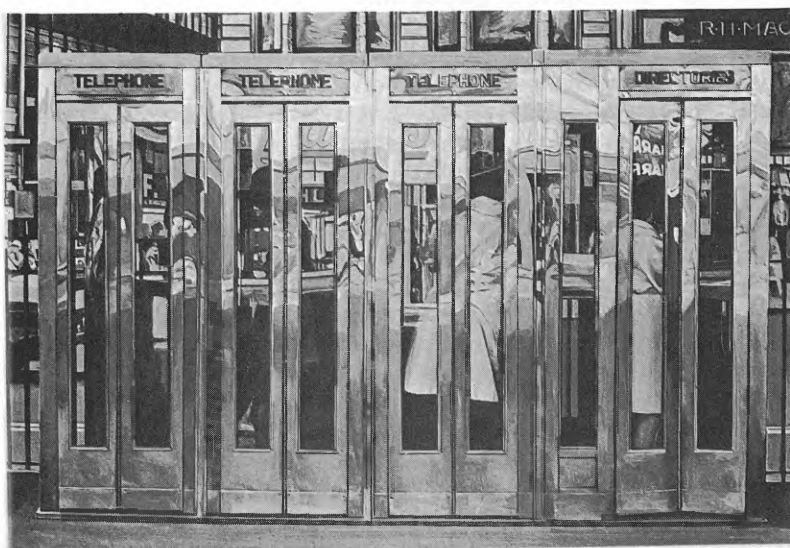
Разом із зацікавленням зображувати світ бачений, перед мистцями виринула проблема вибору тематики, як також способів її зображування. Крайньо об'єктивний спосіб зображування тематики унаочнив деякі проблеми нового реалізму, які особливо пов'язані з самоекспресією мистців.

У головному руслі сучасного реалізму — в класичному реалізмі — тематика чітко пов'язана з фотографією, за допомогою якої мистці зображують переважно об'єкти урбаністичного світу — те, що відоме, часто бачене та взагалі найдоступніше. Це найчастіше об'єкти індустріального суспільства, такі продукти т. зв. "американі", як авта, фасади міст та об'єкти консумпції.

У виборі тематики вже можна вбачати якийсь вислів, бо сама селекція є вже коментуванням об'єкта, хоч би тільки фактом ізоляції його в картині, робленням його особливим. Тож навіть найбуденніший об'єкт набирає ваги саме тому, що мистець ставить до нього з увагою, як це помітно, наприклад, в

Ралф Гоінґс: "Джип" (олія, 1969).

Річард Естіс: Будки (олія, 1967).

зображенні деталей. Особливо в частих побільшеннях у картинах нових реалістів об'єкти набирають гіпнотичности та стають ніби надприродними. З увагою до об'єктів, мистець зображує їх екзистенційними, тобто такими, якими вони є, або такими, якими їх бачить мистець, не інтерпретуючи. Все ж треба підкреслити, що сам вибір тематики, навіть якщо об'єкти зображені у великому побільшенні, є потенційно тільки обмеженим висловом, подібно до об'єктивної фотографії. Цікаво, що велика кількість сучасних реалістів каже, що їх цікавить не тематика, а радше концепційні та технічні проблеми, які пов'язані з тематикою. На закиди, чому вони так часто вибирають банальну тематику, вони знову ж відповідають, що зацікавлені тільки обсервацією та що обсервують об'єкти, які знаходять в найближчому довкіллі. Все ж треба зауважити, що сама тематика не тільки викликає реакцію у глядача, але багато говорить про ставлення мистців до їхнього довкілля.

Вищезгадані чинники у розвитку нового реалізму та нове розуміння мистецтва спричинилися до формування дуже специфічного характеру цього напрямку, в якому треба також бачити його найбільші недомогання. Справа в тому, що крайньо об'єктивний спосіб зображування тематики, як кінцева ціль мистецтва, не дозволяє на перетворювання та інтерпретації, які асоціюємо з мистецькою творчістю.

Більшість сучасних реалістів є продуктом мистецьких шкіл 60 років, коли безпредметність була панівною мистецькою ідеологією. Із зацікавленням предметністю зросла потреба навчатися спостерігати наново, з увагою до фактів "реальности". Також зросло нове захоплення процесом спостерігання, потреба досконалости в зображенні, подібної до досконалости фотографічного апарату. Така настанова — крайня об'єктивність — приводить однак до неминучого питання, що саме є мистецькістю творів, у яких все зводиться до об'єктивного спостерігання, та що саме є формальними аспектами таких творів.

Ще в 1890 роках Моріс Дені сказав, що картина є пласкою поверхнею, покритою кольорами, перед тим, поки вона є зображенням якоїсь тематики. (Значить, початкове діяння картини є колір і форма). Таку настанову, як і багато інших подібних, можна бачити як базу мистецької ідеології 20 століття — ідеології формалізму. Головне русло сучасного реалізму, яке опирається на засадах фотографії, має антиформальну настанову, в якій зорова перцепція приймається, як задовільна база структури картин та мистецького вислову взагалі. Як і в фотографії, у великій кількості картин нового реалізму відчуваємо мало наявного компонування, а радше випадковість зображення. Натомість вражає прецизність бачення та фокус на

Іан Горнак: Подвір'я — Варіяція III (олія, 1973).

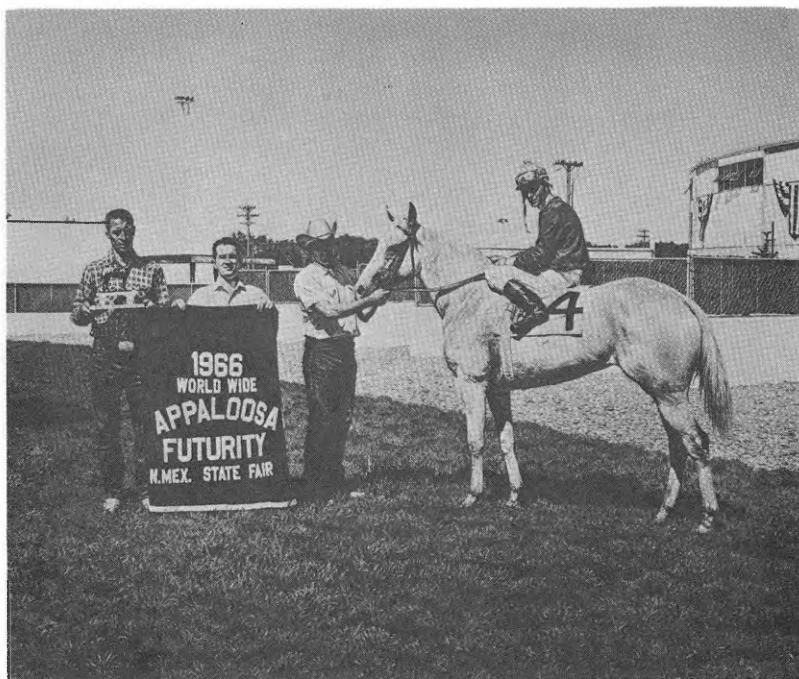

Роберт Котінггам: Ньюбері (олія, 1974).

об'єкт, який, як уже згадано, часто побільшений і також поставлений центрально.

У таких крайньо об'єктивних зображеннях немає сильного відчуття особистості мистця, яку, звичайно, відчуваємо при більшій наочності формальних засобів. Наприклад, на пласких поверхнях не пізнати мазка, почерку мистця, натомість все мальоване з однаковою чіткістю та мазок пристосований до об'єктів. (Тут можна навести, як особливо чіткий контраст, картини з експресивним мазком, в яких звичайно дуже чітко проявляється особистість мистця та в яких також пізнати сам акт мальовання). Очевидно, що почерк мазка є тільки одним з багатьох засобів інтерпретації та перетворення в мистецькому вислові.

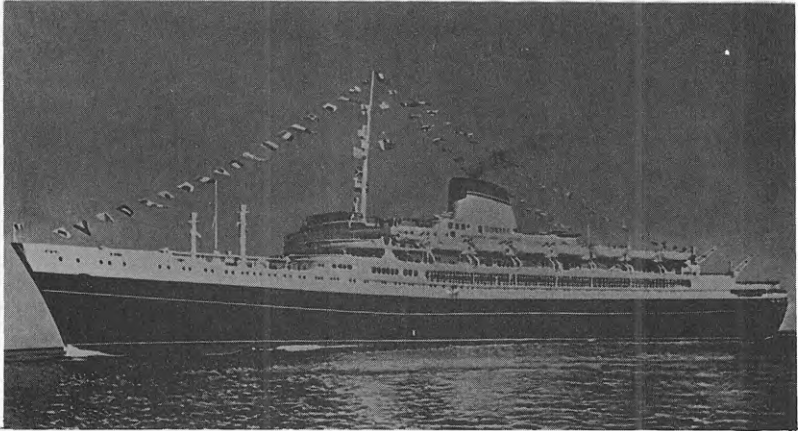
Хоч об'єктивно зображений сюжет (наприклад, авто), може мати соціологічні конотації, коли його асоціюємо з анонімністю

Річард МакЛін: Албекірки (олія, 1972).

та стандартизацією індустріального суспільства, як результат масової продукції. Такі асоціації може також наводити плякатна реклама, фотографія, або й сам об'єкт. Проблемою якраз є те, що це тільки посереднє діяння великої кількості картин нового реалізму, залежне від того чи даний глядач свідомий соціологічних коннотацій. Значить, навіть якщо картини наводять думки про пляновий занепад, знищення та короткотривалість (або зовсім інші думки), то це завдяки тому, що глядач сам готовий робити певні асоціації. У безпосередньому діянні великої кількості картин нового реалізму ми зауважуємо факти зображеного, а не відчуваємо настанов та почувань мистця до даних фактів. Протилежним прикладом можуть бути картини Джорджії О'Кіф [Georgia O'Keeffe], в об'єктах яких, наприклад, у побільшених квітах, відчуваємо мистецьке перетворення, якусь особливу живучість та своєрідне буття, в якому розпізнаємо інтерпретацію тематики мистцем.

Тому, що ми не відчуваємо особистости мистця в творах і не робимо синтези щодо його ідентичности, ми часто ідентифікуємо

Малком Морлі: Крістофо Колумбо (олія, 1965).

мистців групи нового реалізму майже виключно на підставі тематики. Проблема однак в тому, що багато з них якраз малюють самі об'єкти (наприклад, авта малюють Бехтл [Bechtle], Гоїнґс [Goings], Солт [Salt]. Щоб розпізнати їх, треба хіба запам'ятати, хто які моделі намалював.

Це також можна сказати про картини тих мистців, які спеціалізуються в зображеннях фасад міст (як ось Естіс [Estes], Котінґґам [Cottingham]). Знову тільки посередньо, тому що розпізнаємо вид, про який вже маємо готові опінії, ми робимо певні висновки про міста, наприклад, що вони мало атрактивні, банальні чи бездушні, або й зовсім протилежні висновки. (В об'єктивних зображеннях продуктів Мек Донелдс, наприклад, мистець числить на ознайомлення глядачів з цим феноменом та з настановами, які можуть бути протилежними до нього).

У картинах нових реалістів безпосередність діяння мистецьких творів часто відчуваємо в оптичних ефектах, у певній зоровій грі поверхні, як у віддзеркаленнях у скляних фасадах, у складних кутах бачення, в побільшеннях та іншому. Мистці часто бавлять нас своїми спостереженнями змін світла на поверхнях, особливо, коли джерела світла неясні. Можна сказати, що в цьому вже є якесь перетворення чи інтерпретація тематики. Проблема в тому, що об'єктивні зображення зорових ефектів, які, до речі, є імітаціями аспектів фотографії, часто занадто буденні, щоб задовольнити мистецьки.

Залежність від виробленої настанови глядачів до об'єктивно зображеної тематики помітна також у сюжетах, яким властиві дуже сильні сентиментальні асоціації. В таких творах, як у зорово

Малком Моррі: СС Франц (олія, 1974).

прецизно зображених конях, у яких спеціалізується Мак Лін, [McLean], глядач робить висновки про світ сентиментів, які йому або чужі і абсурдні, або близькі, залежно від його власної настанови до коней. Знову ж, такі асоціації можна робити також на підставі плякатів або фотографій, бо, не інтерпретуючи сюжету, мистець не виражає більш особистої настанови до нього від об'єктивного фотографа або маляра плякатів. Значить, він не

осягає більшого мистецького перетворення (а можливо й меншого) від мистця фотографа. Не відчуваючи безпосереднього діяння експресії мистецьких засобів, нас вражає брак втілення духовости, якої звичайно шукаємо в мистецьких трансформаціях, що відкривають внутрішню "реальність" мистця.

У крайньо об'єктивних зображеннях навіть людські фігури є більше об'єктами бачення, ніж істотами. Вони видаються статичними та наче замороженими; вони реальні але бездушні, без експресії, байдужі, нейтральні та часто зображені з холодною настановою мистця до фізичних недомагань. Хоч можна б сказати, що у великих побільшеннях реальність фігур стає надприродною, все ж турбує брак безпосередньої інтерпретації, якогось особистого вислову мистця.

На питання, чому він цікавиться фігурою, один з нових реалістів Чак Клоз [Chuck Close], відповів, що після закінчення школи він відчув, що найменше знає про фігуру і хотів навчитися. Це дуже цікавий факт, бо він вказує на те, що вміння прецизно зобразити бачене довкілля можна вважати одним з перших досягнень нового реалізму.

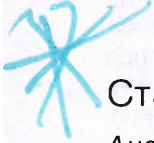
Однак, розуміючи бажання мистців перебороти технічні проблеми, все ж можна вважати технічні завершення тільки початковим кроком. Нові зацікавлення в творах багатьох нових реалістів та їхнє незадоволення оптичними ефектами як кінцевою ціллю мистецтва, можна оцінювати як позитивну зміну. Особливо цікаві прояви гуманістичного зацікавлення, як це помітно у відході від урбаністичної тематики, та яке можна бачити як протиставлення випадковості чи екзистенційному об'єктивному зображенні сюжету "так як він є". В деяких творах вже помітно, яке відношення сам мистець має до об'єктів, які зображає, як у селекції та інтерпретації так і в більшому зацікавленні формальними аспектами, як це виявляється в спробах стилізації.

Різниця між клясичним і романтичним реалізмом не так у тематиці та техніці (якщо техніку не вважається кінцевим досягненням), як у настанові мистця до баченого довкілля, або до уявного світу. У впровадженні особистих інтерпретацій та перетворень тематики виринає нова потреба відчутти якийсь зв'язок з зображеними об'єктами. Це можуть бути зображення, в яких підкреслена привабливість об'єктів, або навпаки, як експресіоністичні інтерпретації.

Зміни в творчості одного з основоположників нового реалізму, Малкома Морлі [Malcolm Morley], можна взяти як приклад змін у настанові мистців. У картині корабля *Крістофо Колумбо* з 1965 року, "новаторство" спостерігаємо у великому побільшенні вже готового (двовимірного) фотографічного образу, взятого з поштівки або брошури. Картина зображена з новознайденим

захопленням обсервацією, однак об'єктивно та холодно. В *СС Франц* з 1974 року помітний зворот до інтерпретації сюжету та евокації подорожі об'єктами, які асоціюємо з подорожуванням. Тут мистець розказує, описує, навіть наводить носталгію про відвідувані місця, як око глядача слідкує за поодинокими об'єктами. Що більше, в картині пізнати мистецьке перетворення, ідентичність мистця.

Спостерігаючи деякі недомагання нового реалізму, особливо його головного русла, в якому надто підкреслена об'єктивність спостерігання як кінцева ціль мистецького твору, треба також радіти новими можливостями, які відкрилися для мистців з предметністю. На місце вже вузьких горизонтів безпредметности виринули нові горизонти світу людини і природи.

Статистика жертв і її політичні імплікації

Анатоль Камінський

Одним з головних та постійно висовуваних і повторюваних "аргументів" радянської пропаганди в СРСР і за кордоном проти визвольної боротьби нашого народу під час і після другої світової війни є твердження про надмірні втрати і шкоди, що їх принесла революційна боротьба ОУН-УПА-УГВР. Цей "аргумент", до речі, не раз повторяють теж деякі кола на еміграції, дарма що вони не мають нічого спільного з радянською політикою і пропагандою, але радше вживають його з інших "внутрішніх" мотивів і причин. Звичайно йдеться тут про елементи, які свою пасивну поставу в час визвольної боротьби (або й навіть їхнє тодішнє неприхильне, чи й вороже опортуністичне ставлення до неї) стараються тепер перед собою самими і доквіллям виправдати своїм "реалістично-політичним підходом" в стилі, власне, тверджень про "зайві і надмірні втрати", "скривавлення" і т. п.

Поки говорити про те, чи "зайві" були ці жертви і втрати, вкажемо відразу, що вони справді були великі і ніхто не збирається їх применшувати. Це поперше. І подруге: слід одночасно підкреслити, що це були жертви принесені народом для власного визволення, під власним прапором, в ім'я власних національних інтересів. Інакше: це був акт самопідметного, суверенного, державницького змагу; це була кров і втрати, принесені для власної, а не чужої справи.

Це останнє ствердження є дуже важливе, бо коли говоримо про втрати і шкоди нашого народу в тому періоді нашої історії, то мусимо брати на увагу не лише втрати революційної боротьби ОУН-УПА-УГВР, але втрати народу в той час узагалі. І одночасно мусимо їх "політично" кваліфікувати. Тобто мусимо не тільки визначити їх у людському і матеріальному вимірах, але й з'ясувати, як, для чого і через кого наш народ поніс ці втрати в їхньому функціонально-політичному аспекті. Не забуваймо ж, що в той час наша територія і наш народ не були тільки тереном гігантських воєнних змагань двох тоталітарних потуг — Росії і Німеччини — але й об'єктом більших чи менших, більш чи менш удалих спроб Москви і Берліну включити нас у цей змаг у їхніх (а не наших) інтересах. Це стосується насамперед Москви, яка,

зрештою, не лише старалася максимально використати український людський і матеріальний потенціал для своїх власних цілей, але й одночасно намагалася послабити його настільки, щоб у майбутньому полегшити собі свою колоніально-імперіалістичну політику в Україні. У цьому пляні Москва старалася весь час нищити якраз активний, національно свідомий елемент нашого народу, а передусім його інтелектуальні сили.

Якщо йдеться про Німеччину, то ці розміри активного заангажування українського елемента для своїх цілей були без порівняння менші, але вони були, хоча б у таких формах, як наприклад, Дивізія "Галичина", УВВ (Українське Визвольне Військо) і т. п. формації. Якщо ж говорити про втрати і шкоди, нанесені німецькою окупацією в цілому, в контексті відомих отих навіть початкових "приготувань" теренів України для майбутнього німецького "Лебенсрауму", то вони своїми апокаліптичними розмірами теж не уступають перед знищенням, спричиненим російською політикою.

До речі, тут же варто пригадати, що принаймні якоюсь мірою в таких теренах, як наприклад, Волинь, ці втрати нашого населення під час німецької окупації були таки менші, ніж вони були б, якщо б у той час не діяла там УПА. Бож не важко собі уявити, до чого довели б вивози на примусову працю до Німеччини, грабунок і терор німецької окупаційної влади з одного боку та радянських і польських партизанських з'єднань і агентури з другого, якщо б не було революційної боротьби.

Але повернімося до вимірів загальних втрат, користаючи з доступної статистики, передусім радянської. Згідно з радянськими джерелами, в час другої світової війни на фронтах і в полоні згинуло 1.3 мільйонів українців, що становило близько 10% усіх втрат радянської армії. А втрати цивільного населення досягли 3.2 мільйонів, тобто близько 50% усіх втрат цивільного населення СРСР. Матеріальні втрати України, за цінами з 1941 року, становили 285 мільйонів рублів, у тому були знищені 16.150 промислових підприємств і 200.000 будинків. Ці втрати становили 42% усіх втрат СРСР.

Це властиво сумарний результат обох окупацій того часу — російської і німецької, чи інакше: жертви і втрати, спричинені російською і німецькою політикою. Якщо ж йдеться про їхню окремішню "політичну кваліфікацію", то це передусім жертви, принесені в основному в інтересах і для цілей російського імперіалізму, в його радянській чи комуністичній формі. І за це 2.5 мільйонів українців відзначили навіть різними нагородами, включно з понад 2 тисячами героїв Радянського Союзу, і чотирма "містами-героями": Києвом, Одесою, Севастополем і Керчем.

Призадумаймося: понад мільйон українських людей в остаточному висліді згинули на фронтах не для своєї справи, не за

інтереси українського народу, навіть не за властиве визволення інших народів, але за знищення однієї гнобительської тоталітарної машини і заступлення її такою ж другою, тільки з іншими кольорами... Застановімся добре над тими цифрами і здаймо собі справу з того, що вони означають в площині людського потенціалу і в політичному аспекті. Якщо б шукати прикладів в історії світу для найбільш велетенських, апокаліптичних розмірів втрат, жертв і труду, що їх приніс якийсь народ на жертвовнику чужих національних інтересів, то не поминути тут аж ніяк українського народу попереду всіх інших прикладів. А в додаток, для повноти образу нашої трагедії, згадаймо про незаперечний факт, що певна частина наших людей, обманених ворожою пропагандою й ідеологічною індоктринацією, вмирили з вірою, що вони справді боряться за власні, а не чужі інтереси. Це — в парі з примусовою обстановкою, що її витворили чужі фронти — лише увиразнює перед нашими очима весь трагізм поневолення нашої нації! Бо й справді немає нічого більш трагічного для народу, як жертви понесені в чужій боротьбі, або взагалі без боротьби.

Пора порівняти ці втрати з втратами, що їх принесла власна національна визвольна боротьба під егідою ОУН-УПА-УГВР. Ми не маємо, на жаль, точних статистичних даних, але певні доступні показники допомагають визначити принаймні загальні відношення між обома розмірами втрат, головню в людському вимірі. На основі даних з архівів ЗП УГВР, у період максимальної мобілізації і насичення кадри ОУН-УПА нараховували коло 40 тисяч осіб. Це число припадає на певні періоди з років 1944-1947, коли фронт прокочувався і остаточно прокотився теж по теренах Західньої України і ціла територія України опинилася під радянською окупацією. Вже раніш репресії з боку обох окупантів, а особливо поголовна мобілізація до Червоної армії з відомою практикою висилати людей на фронт практично без зброї на німецькі скоростріли і гострі репресії СМЕРШ-у в безпосередньому і МГБ у дальшому запіллі — вплинули на надмірний, "стихийний" наплив у ряди УПА і підпілля взагалі. Це діялося незалежно від того, що вже в той час у плянах підпільного проводу було не лише обмежувати розміри УПА і підпільної сітки, але й частинно розвантажувати їх шляхом легалізації. В силу скріпленого тиску ворога і спричиненого ним теж частинного "стихийного" розвантажування підпільних кадрів, активні підпільні кадри ОУН-УПА після 1946-1947 років аж до ліквідації підпілля на початку 1950 років нараховували менше, як 20 тисяч людей.

Якщо йдеться про втрати в роках 1944-1946, то на основі виведених з поодиноких боїв і акцій середніх даних, вони не становили більше, як 4 до 5%, тобто приблизно 2 тисячі осіб, і

такий же приблизно відсоток був зловлених, або розкритих пізніше і арештованих, тобто разом коло 4 тисячі осіб.

Слід тут теж відразу вказати, що коли йдеться про втрати ворога в той час, то вони були порівняно куди вищі і в середньому припадало на одного вбитого підпільника і вояка УПА 15-20 вбитих, чи неутралізованих — у боях і ліквідаціях — в основному членів МВДівського і партійного апаратів.

Ця ситуація змінилася однак радикально в пізніших роках. Із 20 тисяч людського потенціалу в 40-их і на початку 50-их років загинуло коло 30%, тобто 6 тисяч людей, а 70%, тобто приблизно 14 тисяч, попали в тюрми і концтабори. Частина заховалася; невелика частина, як рейдові відділи, прорвалася на Захід. Також невеличкий відсоток колишніх членів ОУН-УПА зголосився під час "амністії", а мала частина з них перейшла на бік ворога взагалі і поповнила ряди т. зв. стрибків та брала участь у поборюванні своїх колишніх боєвих друзів.

У цілому, якщо йдеться про людські жертви безпосередньо в боях і акціях, то треба говорити про втрату не більше, як 8 тисяч. До цього треба додати ще погиблих пізніше в тюрмах і таборах із числа арештованих з-поміж решти 14 тисяч.

Для повного образу треба теж згадати про "похідні репресії", тобто вивози, заслання і подібні переслідування людей, які були в такому, чи іншому пов'язанні з підпіллям і опісля потерпіли, а дехто і загинув. Їх можна загально визначити доволі високим коефіцієнтом — 5 (рівні і знайомі), тобто помножити 20 тисяч на 5, що дасть коло 100 тисяч населення. При тому тут треба теж включити провокації ворога, який, підшиваючися під ОУН-УПА, стосував терор супроти населення, щоб наставити його проти підпілля, а також репресії, спричинені опором проти колективізації чи інших режимових акцій, які "перехрещувалися" з операціями підпілля. Коефіцієнт 5 не стосується, очевидно, Лемківщини, де йшлося про тотальне виселення українського населення і де взагалі не можна говорити про будь-яке "пропорційне" відношення між величиною відділів УПА і сітки ОУН з одного боку і кількістю населення з другого. Тут була особлива ситуація, зумовлена, до речі, не лише боротьбою УПА, але головню загальною демографічною політикою Москви і Варшави.

Без сумніву, все це не малі числа, зокрема, коли зважити, що ці репресії концентрувалися в основному на доволі замкненому терені західньоукраїнських земель. Але одночасно слід підкреслити, що "похідні репресії" були загальним явищем на цілій українській території і виходили в інших теренах поза комплекс ОУН-УПА. Але тим не менше вони були широкі і дошкульні. Не забуваймо, що нова повоєнна російська політика була виразно спрямована на винищення свідомого українського елемента на всіх тери-

торіях, і як СМЕРШ, так і МВД проводили свій терор під усякими претекстами, як от хоч би "сприяння ворогові", "коляборація з німцями", "ненадійність" і т. д. Тому немає аж ніяк гарантії, що жертви пов'язані з боротьбою ОУН-УПА були б менші, якби не було цих визвольних формацій, бо треба зважити, що частина з тих людей була б стала об'єктом як радянської мобілізації, так і загальнополітичних репресій, спрямованих на знищення українського потенціалу. Це, зрештою, вкладалося повністю в тодішні пляни самого Сталіна, який, як пізніше розкрив Хрущов, задумував навіть виселити українців з їхньої території, але не міг цього зробити, "бо їх було забагато"... Це і була, власне, "заплата" і "вдяка" Москви за 1.3 мільйони жертв українського вояцтва в Червоній армії.

Якщо ж ідеться про ворожі втрати, то вони були значно більші від наших, хоч у 1948-1952 роках не становили такого високого відношення в нашу користь, як у 1944-1947. Але якраз у 1947-1949 роках ворог поніс великі жертви у найбільш вартісному і чутливому для нього елементі, а саме в елітарному оперативному і військовому КГБівському та партійному апаратах. І самозрозуміло, що це тільки помножувало ідейно-політичний удар, нанесений цілій режимовій системі, незалежно від самих тільки сухих статистичних даних.

Наприкінці, для "заокруглення", зупинімося теж на дивізії "Галичина". Щоб не було непорозумінь, зазначимо відразу, що ми розрізняємо між самою політичною концепцією дивізії "Галичина" і масою вояцтва та старшин, які в цій дивізії оинилися. Як концепція, дивізія "Галичина" була запізніним проектом деяких німецьких кіл дістати нових "ляндскнехтів" собі на допомогу в дуже критичній ситуації. Нічого дивного, що ця концепція від самого початку зустрілася з гострим осудом підпільного проводу. Якщо ж ідеться про її людський аспект, то в дивізії було дуже багато патріотичного елемента, який опинився там чи примусово, чи в силу складних обставин, чи з надією і вірою, що, діставши вишкіл, зможе його використати в рядах власної армії. Тут однак нам ідеться не про те, але радше про певні статистичні виміри, конечні для співставлення їх з іншими.

Згідно з загальновідомими даними, т. зв. 1-ша дивізія "Галичина" нараховувала від 15-17 тисяч вояків. Під Бродами в боях з Червоною армією загинуло 5-6 тисяч, тобто понад 35%; 3-4 тисячі вернулися, а решта "пропала". На базі цих залишків було створено т. зв. 2-гу дивізію, яка теж начисляла коло 16-17 тисяч людей. Якщо ідеться про її втрати, то вона їх мала найбільше в боях під Фельдбахом 1945 року, де згинуло приблизно 2 тисячі вояків, тобто коло 8,5%. Одначе на conto наших втрат по німецькому боці треба ще зарахувати жертви т. зв. УВВ,

власівських частин, усяких робітничих батальйонів тощо.

Співставлення жертв і втрат усіх трьох родів — під власним прапором, під радянським і німецьким — говорить само за себе і немає потреби ставити крапки над "і" у висновках із нього. Вкажемо тільки, що в цій кривавій альгебрі одно із "рівнянь", чи відношень, звучить так: 8-10 тисяч за нашу справу і 1.3 міл. плюс 8 тисяч — за не нашу...

Очевидно, що втрати не визначаються самою тільки статистикою, яка аж ніяк не в стані віддати повної гами жаху, трагедії, страждань та всіх психологічних і соціальних наслідків тієї великої травми. Але було б теж помилкою не добачувати в цій величезній трагедії нашого народу з її невіджалуваними людськими і матеріальними втратами тих вершків самопожертви і героїзму та витривалости, які цей народ створив і закріпив у своєму історичному крокуванні. Бож одночасно ці жертви були ціною, яку наш народ заплатив за власне вставання, як суверенний чинник на міжнародній шахівниці; за двигнення власного політичного чину і думання вперед; за створення нових вартостей і поставлення нових цеглин у своєму державницькому рості. А ці вартості і величини є так само конечні для розвитку нації, як і її матеріальні силиві виміри. І, вертаючися до співвідношення різних жертв, доводиться серйозно призадуматися над тим, що так багато склали ми їх якраз не на власному жертovníку, не для створення власних, національних вартостей. На нашу думку, саме у розв'язці цієї проблеми і лежить знайдення ключа до нашого визволення в майбутньому.

Сама політична кваліфікація жертв, що про неї була вище мова, не вистачає для охоплення всієї широти цієї проблеми. Визначаючи власні втрати, треба їх одночасно співставити з власним політичним капіталом, який вони принесли, і політичними втратами ворога.

Почнемо з останніх. Ми не маємо точних даних про людські жертви окупаційних сил і їхнього керівного апарату та, мабуть, не будемо їх мати, поки не розкриються архіви МВД-КГБ. Але вже навіть на основі того, що відомо дотепер, ці втрати для ворога були дошкульні і, що найважливіше, вони раз назавжди підмінували і зламали міт його всемогутности і неможливости ведення проти нього активної боротьби в його тоталітарній системі. І хоч наші втрати не принесли нам бажаного визволення і встановлення власної державности, то тим не менше вони виповнили період нашої історії власнопідметним змістом та створили політичну базу для дальшої боротьби нашого народу. Ці політичні, а не лише людські, втрати ворога з одного боку, і наші здобутки ідейно-програмового і психополітичного порядку з другого, якраз і не дають спокою ворогові на сьогодні і на майбутнє. А щоб здати собі

наочно справу з того, чим на ділі були і є ці здобутки для нас самих, то уявм собі на хвилину, як виглядала б українська політика, а то й українська історія наших часів без визвольної боротьби ОУН-УПА-УГВР? Уявм собі, чим і ким ми сьогодні були б і за що нас уважав би світ, якщо б усе, на що б ми здобулися в другій світовій війні, це був би по одному боці табір російських коляборантів з ярликом УРСР і по другому боці табір тих, які, не зважаючи на наявні цілі політики та злочини нацистів в Україні, утопійно вірили в можливість використання Німеччини для українських національних цілей.

Політичний світогляд і політична діяльність Всеволода Голубничого

Василь Гришко

Всеволод Голубничий був одним із наймолодших учасників творення нового ідейно-політичного руху серед нової української еміграції, що з'явилася в Західній Європі наслідком подій другої світової війни. Цей рух, ініціаторами якого стали зокрема такі його перші найвідоміші речники, як Іван Багряний, Іван Майстренко, Григорій Костюк, Борис Левицький, у 1945-46 роках окреслився як середовище однодумців під назвою Українська Революційно-Демократична Партія (УРДП). Але в процесі свого організаційного оформлення та конкретизації програмових позицій це середовище у 1947 році розділилося на дві світоглядно-ідеологічні течії, що далі вже розвивалися окремо під тією ж самою назвою УРДП: одна — під проводом Івана Багряного — як масова партія, за напрямом своїх світоглядно-ідеологічних шукань більш-менш прагматичного характеру; а друга — під проводом Івана Майстренка — як вужчого типу світоглядно-ідеологічна група з чітким соціалістичним спрямуванням. Молодий, на той час — дев'ятнадцятирічний студент, Всеволод Голубничий відразу ж знайшов себе політично в цій другій, звичайно називаній "лівою", УРДП, ставши одним з її активніших творчих діячів, а згодом — одним із найвидатніших її політичних публіцистів.

Як політичний діяч і публіцист УРДП, Всеволод Голубничий особливо яскраво виявив себе протягом десятиріччя від початку 1949 до кінця 1959 року, коли ця група видавала свій щомісячний орган під назвою *Вперед*. Бувши постійним автором і співредактором цього часопису, всі понад сто чисел якого наповнені його статтями під псевдонімами *Голуб* і *Фелікс*, він саме на сторінках цього часопису виріс на першорядного речника поглядів своєї світоглядно-ідеологічної групи, зокрема як спеціалізуючися на аналізі й інтерпретації з цих поглядів поточних подій, фактів і явищ української дійности в СРСР. Оскільки саме

Василь Гришко — український публіцист, провідний діяч Української Революційно-Демократичної Партії (УРДП), автор численних праць українською та англійською мовами. Надруковану тут статтю автор читав на Пленарній конференції для вшанування пам'яті Всеволода Голубничого, що її влаштувала УВАН у Нью-Йорку 29 грудня 1977. Статтю В. Гришка друкуємо в перші роковини смерті В. Голубничого. — *Редакція*.

ці погляди стали визначальним чинником у його політичній біографії, що включає й певну еволюцію цих поглядів, зупинимось коротко на тому, що було в них найсуттєвішим.

В основу цих поглядів лягла теоретична концепція лідера групи УРДП *Вперед* Івана Майстренка про те, що історично зумовленою формою визвольного-революційного процесу для України в умовах СРСР є тільки послідовне застосування марксистської схеми боротьби поневолених клас і націй за соціалізм і соціалістичну (тобто безвласницьку) демократію — проти фактичного панування в СРСР державного капіталізму з диктатурою партійно-державної бюрократії, що в своїх класових інтересах лише спекулює згвалтованим нею поняттям "соціалізм". Хоча в СРСР, за цією концепцією, жорстоким насильством сталінізму ліквідовано приватну власність на засоби виробництва і таким чином, створено безвласницьке суспільство, що є соціально-економічною базою для соціалізму, однак, всупереч засадам революційного марксизму, на цій базі не встановлено демократії трудящих як форми їхнього володіння засобами виробництва через свою державу, а натомість віддано ці засоби у фактичне володіння партійно-державної бюрократії через її неконтрольоване суспільством володіння державою. Отже в СРСР виникла нова форма класового суспільства з визиском людини людиною не через приватну, як у звичайному капіталізмі, а через удержавлену власність на засоби виробництва, і систему цього визиску уособлює Комуністична партія СРСР. Оскільки ж СРСР формально є "союзом" національних республік, а фактично — імперією, в якій ці національні республіки в економічно-політичному сенсі перетворено на колоніальні володіння російського центру влади КПРС, що є виразником саме *російських* централістично-імперіальних інтересів, — то для українського й інших народів національних республік соціальний визиск централізованої партійно-державної бюрократії поєднаний в одно з національним поневоленням.

Відповідно до цього, за цією ж концепцією, новий визвольний рух українського й інших народів СРСР в умовах наявності безвласницького, але класового суспільства, має бути в соціальному сенсі рухом за безкласову та безвласницьку, тобто соціалістичну, демократію, а в національному сенсі — за власну демократичну соціалістичну державність. Оскільки ж це означає революційну зміну наявного в СРСР стану речей через усунення від влади класи партійно-державної бюрократії, усупільнення державної власності, незалежнення національних республік та ліквідацію російської імперіальної системи взагалі, — то цей рух за своїми безпосередніми цілями за даного часу є *революційно-демократичний*, а за своєю кінцевою метою — *соціалістичний*.

Слід пригадати, що саме тоді, як ця світоглядно-ідеологічна концепція групи УРДП, про яку тут іде мова, була вже достатньо випрацьована й спопуляризована серед української еміграції наприкінці сорокових років, стали відомі матеріали політичної публіцистики українського націоналістичного підпілля, що діяло тоді у формі Української Повстанської Армії (УПА) на батьківщині, і в цих матеріалах виявилось багато спільних точок з концепцією названої групи УРДП. Щоправда, спільність була тільки в загальному окресленні соціально-політичного змісту української національно-визвольної боротьби в умовах СРСР, а не в марксистсько-соціалістичній її інтерпретації, бо замість неї в підпільних матеріалах була інтерпретація націоналістична. Та все ж певний паралелізм поглядів давав досить підстав для того, щоб у перші роки видання часопису *Вперед* його публіцисти зосередили свою увагу на проблематиці підпільної національно-визвольної боротьби на батьківщині. І підбудовуючи таким чином ідейно-політичні позиції своєї групи УРДП в оперті на співзвучні їм елементи визвольно-революційного процесу на батьківщині, вони внесли також і свій чималий позитивний вклад у розбудову української визвольної концепції взагалі. І в цьому дуже помітну творчу активність виявив зокрема Всеволод Голубничий, що саме в цей період і на цій базі виріс у першій половині 50-их років на провідного речника, так би мовити, "вітчизняної орієнтації" в політичній думці української еміграції.

Взагалі ж треба сказати, що ця "вітчизняна орієнтація" була постійно найхарактернішою рисою Всеволода Голубничого, як політичного публіциста і політичного діяча. Ледве чи про когось іншого серед нашої політичної еміграції можна з більшим правом сказати, що в усій своїй політичній діяльності він був завжди звернений обличчям до України, до українського народу на батьківщині, ніж це можна сказати саме про Всеволода Голубничого. Він дослівно присвятився першоджерельному вивченню щоденного потоку фактів усіх ділянок життя народу на батьківщині, мобілізувавши на це всі свої науково-професійні здібності й можливості, і дійсно тримав постійно руку на пульсі того життя. Тому його постійні аналітичні огляди поточних подій і явищ вітчизняної дійсності та на цьому базовані ідеологічні статті на сторінках часопису *Вперед* були на такому фаховому рівні, що їх субстанційну вагу не могли не визнавати й противники висловлюваних ним при тому політичних поглядів. Щождо цих його поглядів, то вони в його "впередівський" період були, звичайно, марксистсько-соціалістичні, але з таким міцним підґрунтям українського, так би мовити, "революційно-демократичного націоналізму", що це вже були скоріше пошуки своєрідного "українського шляху до соціалізму" через творче застосування

марксизму для заперечення марксизмом же "освяченого" фальшування соціалізму в СРСР.

Взагалі ж марксистом Всеволод Голубничий був передусім у тому розумінні, що марксизм — це був його, можна сказати, вужчий науковий фах, як економіста, що спеціалізувався зокрема на суспільно-економічних теоріях Маркса та його послідовників. Очевидно, ця спеціалізація мала свій вплив на його методологію в підході до української політичної проблематики в комплексі пов'язаної з марксизмом загальної проблематики СРСР. Але досконале знання марксизму, що включає також і знання *антимарксистської* критики, а також фахове знання сучасної економічної науки взагалі виключало в нього марксистський догматизм і теоретичний догматизм взагалі, що властивий здебільшого поверховим "начитальникам" будь-якого "ізму". Тому саме мірою його науково-професійного зростання відбувалася повільна, але певна еволюція в сфері його політичної діяльності — у напрямі, щодалі менше зв'язаного рамками марксизму, політичного реалізму в шуканні шляхів практичного застосування своїх теоретичних засад у конкретній дійсності батьківщини й еміграції, не виключаючи при цьому й чисто прагматичного підходу до справи.

Зрештою, політичний реалізм був невід'ємною особливістю самої природи політичного мислення Всеволода Голубничого з його незмінною "вітчизняною орієнтацією" в політичній діяльності на еміграції. І не випадкове, що саме в його політичній публіцистиці п'ятдесятих років знайшла свій найяскравіший вияв ідея практичного використання формальної державності Української РСР у боротьбі за реалізацію закладених у ній потенційних можливостей справжньої державної суверенності. Маючи на увазі передусім зусилля в цьому напрямі національного активу самого українського радянського суспільства, включно з відповідними елементами серед його партійно-комсомольської керівної верстви, він також обстоював і певну допоміжну участь у цьому відповідної частини української політичної еміграції. Зокрема ж він вважав, що українські міжнароднополітичні акції еміграції мають виходити з позитивної оцінки факту членства Української РСР в Об'єднаних Націях та викривати лише суперечність між її формальним статусом суверенної держави та її фактичним становищем підневільної частини централізованої імперії, на яку перетворено союз національних республік великодержавно-шовіністичною владою КПРС. І саме в усуненні цієї суперечності він вбачав першу конкретну мету практичної реальної політики в самій Українській РСР — на шляху до здобуття наступних цілей: усамостійнення Української РСР через вихід її з Союзу РСР і встановлення в ній демократичного ладу,

що, за переконанням Голубничого, мав би з вільно виявленої волі народу бути соціалістичним.

Оскільки, за такою концепцією реальної української політики в даній історичній дійсності, єдиною реальною ареною і вихідною базою боротьби за українські національні цілі є такі Українська РСР, то, за цією ж концепцією, реальна причетність тих чи інших політичних сил еміграції до боротьби саме на цій арені і з цієї вихідної бази є практично єдиним реальним вибором. Поза тим лишається лише уявне "довойовування" чи "перевойовування" програних у минулому визвольних змагань або ж "войовниче" вичікування якихось надзвичайних подій, що можуть стати нагодою для нових визвольних змагань, а тим часом — прикривання фактичної пасивності словесною "максималістичною" бомбастикою. Нещадний ворог усяких політичних абстракцій, Всеволод Голубничий у другій половині п'ятдесятих років зробив єдино логічний для себе вибір: бути активно причетним до тих конкретних форм змагання за українські цілі в умовах Української РСР, що саме тоді, з розгортанням процесу десталінізації в СРСР, практично стали можливими.

Цей вибір було зроблено ще в процесі дискусії на сторінках часопису *Вперед* у 1957 - 59 роках, але практична реалізація цього вибору в зовнішньо відомій формі припала на шістдесяті роки, коли газета *Вперед* з ряду об'єктивних причин припинила своє існування. Тоді ж у Нью-Йорку виник демократичний форум вільного обміну думок під назвою "Клюб круглого стола", одним із ініціаторів якого (поруч з його організатором — Євгеном Стаховим) був Всеволод Голубничий, що в другій половині діяльності Клубу — аж до початку сімдесятих років — був і його головою. На форумі цього клубу, де відбувалися дискусійні зустрічі українців різних політичних переконань і такі ж зустрічі українців з представниками інших національностей (зокрема єврейської та російської), Всеволод Голубничий виявив себе одним із найцікавіших доповідачів на найбільш актуальні дискусійні теми з поточної політичної проблематики українського життя на батьківщині й на еміграції. Зокрема ж саме з його політичною позицією на форумі "Клубу круглого стола" найбільше пов'язана акція зустрічей на тому форумі з представниками української радянської інтелігенції та громадськості, що в складі офіційних делегацій, мистецьких та професійних груп чи індивідуально, порядком "культурного обміну", відвідували тоді Сполучені Штати й Канаду або ж були заангажовані як фахівці в різних спеціалізованих представництвах Української РСР при Об'єднаних Націях.

Слід зазначити, що особисто Всеволод Голубничий нав'язав досить широкі контакти з українськими радянськими вченими, письменниками, журналістами та навіть урядовими особами (звичайно комуністами) — передусім по лінії своїх науково-професійних зацікавлень економіста й дослідника різних аспектів суспільного життя Радянського Союзу й зокрема Української РСР. І ці контакти він розглядав і здійснював також як засіб активного включення себе в той процес творення передумов для діалогу еміграції з Батьківщиною, що відкривав можливість ідейного змагання на вітчизняному ґрунті. У цьому ж плані розглядав він і зустрічі з представниками української радянської інтелігенції на форумі "Клубу круглого стола", де він, до речі, був якраз тим, хто найбільш одверто говорив землякам гірку правду в вічі і не уникав прямої конфронтації поглядів.

Взагалі він відзначався нещадною прямоотою й оголеною правдивістю в обговоренні будь-яких принципових питань, не боячися називати речі своїми іменами і відважно переступаючи через різні, обходжувані іншими, так звані "гострі кути". Таким був він і в стосунках з тими радянськими українцями, з якими контактувався, безпомилково пізнаючи серед них справжніх представників української інтелігенції та громадськості і тих, що під цією личиною представляли відповідні органи ворожої влади. Та він не боявся конфронтації також і з цими останніми, стоячи на твердому ґрунті своїх переконань і використовуючи всі можливості різносторонньої інформації для безпосереднього вгляду в ту українську радянську дійсність, яку він так ретельно вивчав не тільки в інтересах своєї науково-дослідницької праці, але й також в інтересах своєї політичної настанови на активне втручання думкою й словом у внутрішні розвиткові процеси в тій вітчизняній дійсності. В цьому він також свідомо йшов і на певний ризик — особистий і громадський. Тому, як відомо, він був атакований одночасно і з цього, і з того боку ідеологічного кордону, і як це не дивно — однаковою зброєю в руках однакового морального типу людей: зброєю підміни аргументів звичайними інсинуаціями. Зокрема ж об'єктом цих двобічних атак стала акція "Клубу круглого стола" та роля в ньому Всеволода Голубничого.

І характерне, що коли "по цей бік" ці атаки скінчилися з кінцем діяльності Клубу, тобто з кінцем шістдесятих років, то "по той бік" і досі атаки продовжуються. Остання покищо, і особливо злісна, атака з'явилась в кагебівській газетці *Вісті з України* від 24 листопада минулого року під заголовком "Хто платить за «круглий стіл» та інше". Там керівну діяльність Всеволода Голубничого в "Клубі круглого стола" змальовано як особливо небезпечну,

мовляв, "місію" ЦРУ з метою, як там сказано, "ідеологічної ерозії радянського суспільства"; і цю "місію", мовляв, не випадково доручено саме такому фахівцеві цієї справи, як Голубничий. З приводу цієї кагебівської атаки можна тут від себе лише зазначити: коли діяльність клубу, що його в кульмінаційний період цієї діяльності очолював Всеволод Голубничий, так непокоїть і лютить орган антиукраїнських сил на батьківщині ще й через сім років після закінчення його діяльності і рік після смерті її чоловіго діяча, то це тільки яскраве свідчення того, якою справді важливою в боротьбі проти тих антиукраїнських сил формою української політичної праці на еміграції був той клуб і яке значення мала керівна діяльність Голубничого в ньому для українського руху також і на батьківщині.

Шістдесяті роки були роками найбільшої творчої продуктивності й активності Всеволода Голубничого. Але це були також і роки безсумнівного ствердження переконливими фактами українського руху національного опору на батьківщині багатьох його прогнозів щодо потенційних сил і соціально-політичних тенденцій того руху, зародки якого він чи не перший у нашій політичній публіцистиці на еміграції помітив ще за свого "впередівського" періоду в п'ятдесятих роках, а потім — у шістдесяті роки постійно був серед перших, хто постійно був своїми, так би мовити, духовими антенами наставлений на хвилі того руху.

Таким він увійшов і в сімдесяті роки, на початку яких саме він чи не перший звернув увагу на початки і потім не помічений іншими розвиток того явища в українському житті на батьківщині, що згодом виявилось назовні, як "справа Шелеста", кажучи умовно, "шелестівщина". На жаль, до стверджених життям його прогнозів належить і зворотний процес режимової реакції в СРСР, що зокрема фатально відбився на розвиткових процесах в Україні. Цей і подібні факти, можливо, в останні роки його життя викликали в Голубничого потребу певного перегляду тих чи інших раніше устійнених поглядів, і як людина аналітичного розуму він потребував часу для серйозної застанови над новими проблемами, перше ніж зайняти щодо них дефінітивну поставу. Цим, як і проблемами його здоров'я, мабуть, пояснюється його політична неактивність в останні роки.

Одначе, ще незадовго до своєї передчасної смерті він заповідав активізацію в новопосталому Українському демократичному русі, на установчому з'їзді якого він брав активну участь і виступав у дискусіях. Дещо в тих виступах давало підставу для здогаду про певну ревізію деяких з його попередніх поглядів — з

помітним нахилом до політичного прагматизму. Але, коли цього не можна нічим конкретно ствердити, то все ж, щодо його остаточно зформованого на той час політичного профілю, можна з певністю сказати: це була людина безперечно послідовно *демократичних* переконань і такої ж самої послідовної *національної* принциповості.

Економіка України як система в працях Всеволода Голубничого

Володимир Н. Бандера

У ряді своїх публікацій професор Всеволод Голубничий поставив певні концепції щодо окреслення сучасного господарства України як економічної системи.¹ Ідеться тут про схоплення суттєвих елементів структури даної господарської одиниці, в нашому випадку радянської республіки. Такий "модель" може служити не тільки як педагогічний засіб у навчанні, але також як база для детальнішої та точнішої аналізу окремих економічних питань.

Голубничий збагнув потребу розроблення цієї теми, бо сам він викладав університетський курс про радянську економічну систему та був співавтором підручника про економічні системи (A. Oxenfeldt & V. Holubnychy, *Economic Systems in Action*). На жаль, питання, що представляє собою Україна як економічна система, ще недостатньо досліджуване. Отже нам варто призадуматися, як саме Голубничий інтерпретував економіку України. Робив він це на базі свого широкого знання фактів та радянських публікацій, але з погляду західньої науки.

Моєю ціллю є вказати на чотири суттєві постулати, що їх можна вважати основою підходу Голубничого до України як своєрідної системи.

*Володимир Н. Бандера є професором економіки в університеті Темпл у Філядельфії. Його публікації включають монографію про чужинні капітали в Східній Європі та статтю "Західня Україна в рамках економіки міжвоєнної Польщі" (*Український самостійник*, 1967, ч. 119). Статтю, що її тут друкуємо, автор читав на Пленарній конференції, яку влаштувала УВАН у Нью-Йорку 29 грудня 1977 року для вшанування пам'яті Всеволода Голубничого. Статтю друкуємо з приводу перших роковин смерті В. Голубничого. — Редакція.

1. Опис професійного шляху В. Голубничого разом з вичерпною бібліографією його праць читач знайде у двох статтях І. С. Коропецького: *Сучасність*, ч. 7-8, 1977, стор. 154-61 та *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.*, т. XIII, 1977, ч. 35-36, стор. 362-69. Систематичний та вичерпний виклад поглядів Голубничого та інших авторів про сучасну економіку України подано в *Ukraine: A Concise Encyclopedia* (University of Toronto Press, 1971), том II, стор. 667-1004, та в словниковій частині *Енциклопедії Українознавства*.

1. Економіка УРСР — це підсистема економіки СРСР

Публікації на Україні та за кордоном розглядають окремі економічні явища України переважно поза рамками союзиної економіки. Наприклад, появилися праці про розвиток легкої промисловости, колективізацію, історію кооперації тощо. Хоча такий підхід має свою рацію, то він не дає можливости глибшої аналізу структури, яка спричиняє ці явища та надає їм своєрідного змісту. Деякі інші публікації, як радянські, так і західні, попадають у другу крайність та займаються тільки питаннями всесоюзної системи, а не добачають її регіональної структури.

На Україні журнал *Економіка Радянської України* та публіковані книжки займаються передовсім практичними питаннями, що їх трактують на Заході під "бізнесовою адміністрацією". Але рідко зустрічаємо аналізу економічної структури республіки та її відношення до економіки Союзу як цілоти. На такий підхід не дозволяє офіційна доктрина, яка каже, що Україна є невід'ємною частиною всесоюзної економіки. З тих причин занехано спроби з 1960-их років налагодити макроекономічне обслідування національного доходу України. Все таки в 1970-их роках упішнено аналізу республіки баянсово-статистичною методою.

Підхід Голубничого до економіки України, як одиниці, зарисувався в його короткій, але оригінальній публікації *Три лекції про економіку України* (Мюнхен, 1969). Там у розділі "Україна в системі всеросійського, європейського й світового господарства" Голубничий з'ясовує головні риси підсистеми України царського періоду. У "другій лекції" він застосовує цей підхід до радянського періоду. І врешті у своїй "третьій лекції" автор твердить, що питання, як Москва експлуатує Україну, слід аналізувати в контексті економічної системи імперії.

Вищеназвана концепція України як підсистеми виявилася влучною в моїх студіях про міжнародну та міжреспубліканську торгівлю України. У протилежність, радянські публікації І. Вовка, В. Супруна та інших про "співучасть" України у всесоюзній торгівлі заплутуються в деталях, бо не схоплюють республіки як макроекономічної одиниці; ці праці не спроможні ставити та аналізувати суттєві питання, що впливають з економічного пов'язання України з рештою Союзу та з рештою світу.

2. Україна в централізованій системі державної монополії

Другою важливою концепцією Голубничого є його схоплення радянської економіки як монополії. В *Енциклопедії Українознавства* (англомовна частина, том II, стор. 715-33) він накреслює цей модель таким способом, що держава є спроможна збирати

максимальні прибутки з одного боку як монополіст-продавець продуктів та послуг, а з другого боку як монополіст-покупець засобів виробництва, передовсім робочої сили. Він вказує, що, завдяки такій двобічній монополії, суверенітет над ужитком засобів продукції посідає уряд, а не громадяни-споживачі. Держава також контролює вирощування капіталу та розподіл прибутків по секторах та по територіях.

Хоча таку концепцію СРСР як тотальної монополії або державного капіталізму зустрічаємо в західній науці, то вона є недопустимою на Україні. На мою гадку, такий підхід вказує на суттєві проблеми в ділянці господарської організації, ціноутворення та територіяльного розподілу інвестиційних фондів. Я аналізую на іншому місці питання, яка некорисна для України монополізація зовнішньої торгівлі Москвою.² Знову ж Голубничий вказав на потребу прослідити причини і наслідки територіяльної диференціації цін, яку диктує союзна влада.

3. Ключове значення п'яново-бюджетного механізму

Третьою прикметою підходу Голубничого до економіки України є визнання важливості бюджетного п'янування та контролю. Республікансько-територіяльний аспект цього механізму він наświetлює в англійській *Енциклопедії Українознавства*, у згаданім підручнику та в кількох статтях. Він намагався не тільки пояснити суто технічну процедуру п'янування та бюджетування, але також збагнути той процес директив, що вирішує розміщення індустрій, розподіл інвестиційних фондів та темпи розвитку України в порівнянні з рештою Союзу.

Голубничий мав вплив на кількох колег-докторантів, скерувавши їхню увагу на бюджетний аспект п'янування, як ключа до макроекономічної аналізи республіки. У висліді, З. Мельник присвятив детальну студію бюджетно-фінансовим процесам у першій п'ятирічці, а згодом і в інших роках. Саме республіканські та союзні бюджети підтверджують гіпотезу про величезні переливання капіталів з України.³ Знову І. Коропецький опублікував солідну монографію та кілька статей про п'янування капіталовкладів і з тим пов'язані розміщення і темпи росту індустрії з погляду України.⁴

2. Моя стаття "External and Intraunion Trade and Capital Transfers" у книжці І. С. Коропецького *The Ukraine within the USSR: An Economic Balance Sheet* (Praeger, 1977), стор. 257-62.

3. З. Л. Мельник, *Soviet Capital Formation: Ukraine, 1928/29-1932* (Мюнхен, 1965); та його "Capital Formation and Financial Relations" в названій праці Коропецького.

4. І. С. Коропецький, *Location Problems in Soviet Industry Before World War II: The Case of the Ukraine* (University of North Carolina, 1971).

Можна твердити, що така багатогранна аналіза фінансової сторони плянної системи з погляду України була б немисленна, якщо б ми не підходили до УРСР як підсистеми союзної економіки так, як пропонує Голубничий.

4. Пріоритет політично-стратегічних мотивів над ідеологією

Четвертий аспект підходу Голубничого до економіки України як системи стосується до ролі неекономічних факторів у господарському процесі. Ідеться тут про роль ідеології, політики та мілітарної стратегії.

Нам відомі радянські твердження, нібито рушіями економічної політики комуністичної партії є ідеологічні мотиви, а передовсім такі марксистсько-ленінські цілі, як побудова егалітарного і безкласового суспільства, осягнення міжнаціональної солідарності робітників тощо. Голубничий рішуче конфронтував того роду гіпотези з фактами. Наприклад, його стаття "Економічний аспект відносин між радянськими республіками" відкидає, на основі статистичних даних, твердження, нібито політика розвитку республік веде до вирівнювання, їхнього розвитку, бо тим способом Ленін хотів припинити гноблення слабших націй в імперії.⁵ В іншій статті Голубничий вказує, що довготривале переливання капіталів та робітничих кадрів з України за Урал є диктоване імперськими мілітарно-стратегічними мотивами, а в результаті спричиняє релятивну відсталість України.⁶ Таким чином, напрямні економічної політики йдуть в розріз із стисло економічними критеріями, але не з огляду на ідеологічні принципи.

Яка ж тоді роль ідеологічних доктрин в економіці? Як дослідника марксизму, Голубничого цікавила проблема застосування доктрин у практиці. У згаданім підручнику він годиться з поглядом, що радянська верхівка насамперед намагається забезпечити та побільшити свою політичну силу, подібно до інших автократів в інших часах та країнах. Свою силу радянські керівники базують на монопольному контролі економіки. Все таки, Голубничий твердить, що партійна верхівка є під впливом марксизму-ленінізму, бо, врешті, вона ці доктрини вивчала і проповідує. Тому він радить, щоб дослідники виходили із засновку, що верхівка комуністичної партії та її відпоручники на Україні є під тиском діяти в гармонії з марксистсько-ленінськими принципами.

5. Стаття в книжці Е.Гольдгарена *Ethnic Minorities in the Soviet Union*. (Praeger, 1968).

6. Див. його "Teleology of the Macroregions in the Soviet Union's Long-Range Plans," в А. F. Burghardt, *Development Regions in the Soviet Union, Eastern Europe, and Canada* (Praeger, 1975).

Пригадую, що Голубничий висловив бажання написати монографію про економіку України. Це була б синтеза багатьох аспектів, що їх простудіював і передумав та про які писав цей науковець-мислитель. В цій монографії він був би виклав з його широким розмахом питоменності економічної системи індустріальної України. Мені здається, що в основу цього твору ввійшли б вищеназвані чотири аспекти.

На щастя, багато оригінальних концепцій, ідей та гіпотез про економіку сучасної України ми знайдемо в публікаціях Голубничого. Їх слід читати, продумувати та дискутувати. Таким способом ми зможемо поліпшити нашу економічну грамотність, наше розуміння структури економіки України в модерних часах.

ПЕРЕД СУМЛІННЯМ СВІТУ

(НОТАТКИ З САХАРОВСЬКИХ СЛУХАНЬ 1977 У РИМІ)

Василь Маркусь

Другі міжнародні слухання Сахарова, що відбулися в Римі від 25 до 28 листопада, викликали незвичайний розголос у світовій opinii. До цього спричинився той факт, що слухання проведено в час тривання Београдської конференції, присвяченої переглядові дотримання Гельсінкських угод державами-учасниками. Чимале значення мала й та обставина, що місцем слухань обрано Рим, Італію, в якій комуністична партія користується значними впливами й останнім часом намагається увійти до уряду. Очевидно, Італійська комуністична партія (ІКП), як і весь еврокомунізм, були поставлені цими слуханнями на пробу стосовно їх ставлення до демократичних свобод і до СРСР.

У Західній Європі громадська думка, як і засоби інформації, далеко чутливіші на ці проблеми, включно з обороною людських свобод, ніж це є в США, хоч, правда, американський президент, а не якийсь західноєвропейський державний муж, підніс цю справу як принцип міжнародної політики. Саме з перспективи Західньої Європи й зокрема Італії ми розцінюємо Сахаровські слухання, як і одночасно влаштований венеційський Б'єннале 77, темою якого була нецензурована культурна творчість у комуністичних країнах, коли твердимо про широкий розголос цих двох подій.

Для української громадськості на батьківщині і поза її межами обидві міжнародні зустрічі мають не абияке значення. На Україні, як і над українським народом поза УРСР у радянській орбіті, відбувається процес драстичного порушення прав людини та культурної творчості; там існує також сильний рух опору, уже відомий світові; наші земляки є об'єктом чи не найжорстокіших репресій з боку тоталітарного режиму. Зрозуміло, що з цих причин було важливе, як і наскільки обидва форуми в Італії — Сахаровські слухання і Б'єннале — порушать українські аспекти й проблематику. Треба заздалегідь ствердити, що це сталося у великій мірі так завдяки самій питомій вазі українського руху

Надрукована тут стаття це перша частина циклу про Сахаровські слухання у Римі та венеційський Б'єннале 77. — *Редакція.*

опору, як і українським та неукраїнським учасникам обидвох улаштувань.

Оці нотатки і мають на меті подати загальні інформації про Сахаровські слухання.

Що таке Сахаровські слухання?

На зразок "трибуналів публічної opinio", як проведене з ініціативи Бертранда Расселя судження американців за В'єтнам, чи "трибунал" над радянською концентраційною системою кінця 1940-их років у Парижі, у 1970-их роках виникла ініціатива судити теперішню радянську практику репресій. У відповідь на "московський апель" академіка Андрія Сахарова постав у Копенгагені окремий комітет, складений з радянських дисидентів на Заході та їхніх західних приятелів, що поставив собі за мету розкрити перед західною opinio злочинну політику Кремлю проти основних людських прав, як вони зафіксовані у Деклярації прав людини. Ряд видатних особистостей підтримав цю ініціативу. Так народилася думка публічних переслухань людей, що були чи ще є найновішими жертвами радянського порушення людських прав. У жовтні 1975 року відбуто в Копенгагені першу сесію цих слухань, яким популярно дано назву "Сахаровських", бо їм дав повну свою підтримку цей видатний дисидент в СРСР. Тоді на протязі кількох днів склали свідчення 24 особи, які здраматизували перед світовою opinio практику радянських репресій, обмеження людських прав, релігійні і національні переслідування.

Копенгагенські слухання були також форумом, що його намагалися використати різні емігрантські групи. Головними були кола з російського НТС, що викликало реакцію їх противників так серед росіян, як і неросійських народів. Деякі дисиденти через вирішальні впливи НТС воліли відмежуватися від тих слухань.

Враховуючи все це, організатори другої сесії міжнародних слухань Сахарова цілком свідомо скоротили впливи певних течій і угруповань.

Копенгагенський комітет схвалив пропозицію італійської групи відбути цьогорічні слухання в Римі. 26 квітня оформився в Міляні організаційний комітет, що його очолив молодий журналіст Маріо Корті, його заступником став проф. Даріо Стоффа, а секретарем проф. Джованні Кодевілля. І знову ряд ліберальних і демократичних діячів європейської культури погодилися дати патронат цій другій сесії. Між ними були професори Раймон Арон, Анрі Картан, П. Реддевей, Л. Шапіро, ректор Бернардіні, письменники Симона де Бовуар, Соль Белов, Ф. Дюрренматт,

Артур Кестлер, публіцист Г. Сальсбері, діячі руху опору В. Буковський, Мілован Джілас та інші.

І на цей раз академік А. Сахаров дав повну підтримку проєктові слухань в Римі, а в своєму зверненні до Організаційного комітету 30 жовтня 1977 року властиво він накреслив головні напрямні праці другої сесії й сам визначив основні порушення людських прав урядами СРСР та інших соціалістичних держав у Східній Європі. Сахаров закликав організаторів й учасників римських слухань дослідити порушення прав людини стосовно режиму на місцях ув'язнення і застосування примусової праці в нелюдських умовах, а далі розслідувати незаконні репресії проти суджених і не суджених політичних в'язнів, включно з випадками їх убивств, як також розглянути репресивні дії проти кримських татар, які намагаються повернутися до своєї давньої батьківщини.

Сахаров далі пропонував римській сесії дослідити дискримінаційну політику режиму щодо людей, приналежних до окремих національних, соціальних, релігійних груп чи спеціальних категорій осіб (колишні в'язні тощо). Академік Сахаров вказав на факт відсутності права страйку й покарання за спроби страйкувати, далі звернув увагу на дискримінаційну систему зарплати, брак належної охорони праці тощо. На окрему увагу заслуговує, писав Сахаров, порушення свободи релігії, офіційна заборона пропаганди релігії, державний і партійний контроль над релігійними об'єднаннями, заборона харитативної діяльності, відібрання батьківських прав на релігійне виховання дітей, факти відбирання дітей від батьків і приміщення їх у школи-інтернати, а головне — репресії проти т. зв. заборонених релігійних спільнот: Істинно Православної Церкви, баптистів-ініціативників, адвентистів, п'ятидесятників, українських уніятів і т. д.

Сахаров далі вказав на факти заборони виїзду за кордон чи еміграції, на обмеження свободи інформації, як також на зловживання психіатрією і спеціальними лікарнями типу "Сичевки", Інституту Сербського, Дніпропетровської й інших психіатричних лікарень.

Академік Сахаров підносить справу усіх тих груп і одиниць, що взялися за громадську оборону людських прав, не зважаючи на прикрі для них наслідки в СРСР чи в країнах народних демократій. Він має на увазі авторів і прихильників *Хармії 77* у Чехо-Словаччині, діячів Польського Комітету захисту робітників, групи сприяння виконанню Гельсінкських угод в СРСР, видавців і редакторів самвидавних метеріялів. Він згадує поіменно ряд діячів руху опору в СРСР, між ними тих, що недавно їх суджено, арештовано чи інакше репресовано. З 26 названих Сахаровим у цьому зверненні є вісім українців. Долю цих "в'язнів сумління" просив Сахаров мати на увазі в час слухань.

"Слухання відбуваються в дні Београдської конференції, — писав Сахаров, — і це підносить їх значення. Я думаю, що матеріали цих слухань повинні бути надіслані на конференцію, як також опубліковані в пресі. Сподіваюся, що праці слухань звернуть увагу на порушення прав людини в СРСР і Східній Європі та спричиняться до поліпшення становища. Дуже важливо, щоб слухання набрали характеру постійно діючої організації, щоб вони відбувалися періодично та мали постійні комісії для збирання матеріалів. Захист прав людини, хоч би й де їх порушувано, це захист усього людства, це захист нашого майбутнього".

Організація, принципи й процедура слухань

Сахаровські слухання іноді популярно називають "трибуналом". Дійсним міжнародним трибуналом ці слухання не були, але мали щось з юридичного форуму й характеру. Це зраджувала організація та правила самих цих слухань. Також зовнішній вигляд нагадував судову залу.

Організаційний комітет покликав уже заздалегідь президію з довшого списку запрошених експертів. Очолив ці слухання д-р Симон Візенталь, директор Єврейського документального центру у Відні, а заступниками голови були данець Андерсен та італійці проф. ді Джорджи і проф. Стаффа.

Слухання відбувалися перед спеціальною комісією допитування в складі близько сорока осіб. До неї увійшли запрошені особи різних національностей, професій і політичних поглядів: 8 італійців, 8 американців, 5 німців, 4 жиди, 3 данці, 3 росіяни, 2 поляки, 2 українці, по одному англійцеві, норвежцеві, люксембуржцеві, чехові, угорцеві. Осіб єврейського походження було більше, бо дехто з американців чи росіян є єврейського походження. За професією і суспільним становищем переважали професори університетів (12), було шість парламентаристів і шість правників; три особи належали до духовних професій, два журналісти, два профспілкові діячі, один мистець і кілька суспільних діячів, активних в оборонних рухах. З українців у цьому панелі допитування брали участь Богдан Боцюрків (Оттава) і Василь Маркус (Чикаго).

У комісії спеціально вирізнялася група правних експертів, які мали право допитувати свідків, але також були покликані, щоб подавати президії і членам комісії юридичні оцінки на підставі законодавства стосовних країн і міжнародного права. З-поміж правників заслуговують на увагу своїми блискучими коментарями і аналізами правного стану колишні радянські юристи, д-р Лев Юдович з Тель Авіву і д-р Юрій Лурье (тепер викладач права у Вінніпегу). До цієї групи належала і Діна Камінська, яка ще місяць тому намагалася виступати в обороні Щаранського.

Слід також згадати, що Єфрем Янкелевич, який недавно дістав дозвіл на виїзд з родиною з СРСР, репрезентував на слуханнях акад. Сахарова (він є зятем академіка). У комісії переслухань була також Тетяна Ходорович, донедавна редакторка *Хроніки текучих подій*, хоч її виступи мали також і характер свідчень.

Іншим важливим компонентом слухань були самі свідки. Властиво це були головні актори цієї дії, бо саме від них члени комісії й аудиторія довідувалися про головні факти порушення прав людини. Всього виступило понад тридцять свідків. Дехто з них, хоч не був передбачений організаційним комітетом у програмі, був викликаний членами комісії, бо були ж люди, що прибули з власної ініціативи і справді мали що сказати. Це, що-правда, були виняткові випадки, бо організаторам залежало, щоб передбачена програма була виконана та щоб слухання не перетворилися на мітінг за засадою — "кожному вільно". За кількістю майже по половині свідки походили з СРСР та країн Східної Європи. Серед п'ятнадцятьох колишніх радянських громадян був один українець, литовець, лотиш, двоє німців; решта росіяни і євреї. З сателітних країн виступали 6 колишніх східних німців, 4 чехи, по два румуни, поляки і болгари. Звертає увагу відсутність албанського свідка, бо Албанія — герметично закрита країна, й організаторам не вдалося знайти нікого, хто за останні два роки залишив її. Югославія не фігурувала на "лаві підсудних", бо звідти не було свідків, а відносно непоганий стан Угорщини в ділянці людських прав за останній час подиктував організаторам скреслити також і цю країну з списку "обвинувачених". Однак, у документації зафіксовано меморандум від імени колишніх угорських політичних в'язнів. Але в самих слуханнях угорська ситуація не була представлена.

У залі слухань були ще присутні різні особи з числа свіжих емігрантів з СРСР, зокрема російського і єврейського походження. Допущені були журналісти, у тому числі й з комуністичної та іншої лівої преси, і невелике число зацікавлених осіб на підставі спеціальних перепусток. Справа у тому, що й зала була невелика, але головною причиною, чому слухання були закриті для масової публіки, були міркування безпеки. Організатори боялися провокацій чи якихось терористичних актів, тепер так розповсюджених в Італії. Зал слухань була пильно стережена озброєною поліцією, яка контролювала всіх, включно з членами комісії та свідками. Крім поголосок про "бомбу", насправді на протязі чотирьох днів нічого не трапилось. Проте, озброєна варта навколо і в середині палацу посилювала враження від цього "трибуналу", що його дехто порівнював з Нюрнбергом.

Зізнання свідків були усні і полягали у представленні певних

фактів і доказів, які, згідно з законом даних країн, мали б бути порушенням основних прав людини і громадянина. Часто таке свідчення ставало розповіддю про особистий досвід чи то в тюрмі, чи на засланні абож інший досвід обмеження прав і репресій. Свідчення також могли стосуватися інших груп, про що свідок знав, окремих подій, акцій, явищ тощо. Деякі з них були поданням сухих фактів, а інші — емотивно насичені переживанням минулого, яке, очевидно, було хвилюючим. Комісію слухань і організаторів цікавили насамперед ставлення влади, поведінка державних органів, правосвідомість самих жертв, як і виконавців примусу.

Крім усних свідчень, членам комісії допитування були приступні писані свідчення, від яких свідки іноді відхилялися у своїх розповідях. Проте, були ладні повертатися до них у додаткових відповідях і доповненнях. Організатори мали підготовлену доволі повну документацію так особистих свідчень, як і документів, про які була мова в час слухань. Такими були головне різні документи Гельсінкських груп чи підписані петиції, скарги, протести до органів влади, як також офіційні радянські документи, наприклад, судові вироки, директивні документи і закони. Деякі досє були ретельно підготовані, наприклад, В. Буковського та грузинських членів Гельсінкської групи, Гамсахурдії і Костави. Назагал слід ствердити, що підготована документація була доволі об'ємиста і вимагала солідного простудіювання членами комісії.

Після того, як група свідків склала свідчення в якійсь одній ділянці питань (становище в'язнів, порушення соціальних прав, релігійна дискримінація тощо) правні експерти ставили питання від себе і давали юридичну експертизу ситуації. Вони вивчали специфічні пункти радянського чи іншого законодавства, міжнародні зобов'язання стосовних країн і вказували конкретно на правопорушення. З цього всього найчастіше виходило розходження між наявним правом і практикою. Комуністичні режими порушують своє власне законодавство, не говорячи вже про взяті з легкої руки міжнародні зобов'язання.

З поданих юридичних оцінок випливало, що громадянинуві СРСР відмовляють часто в правних гарантіях оборони — і процедуральних норм, навіть далеко недостатніх у порівнянні з західними, не дотримують. Так само правні експерти документально довели наявність подвійних норм у цих режимах: право в кодексах чи норми, формально прийняті законодавчим шляхом, та не оприлюднені вказівки й інструкції, що висилаються службовою дорогою тільки до органів влади, котрі приписують застосування цих загальних норм. Ці директивні інструкції часто

суперечать загальним нормам. У практичній правосвідомості носіїв комуністичних режимів, ці внутрішні норми стоять понад загальні, і саме їм надається перевага. Крім цього, є ще ад хок доручення й арбітрарні вирішення, головне такі, що походять від органів безпеки і ніяк не вкладаються в опубліковане законодавство, наприклад, який вимір кари застосувати у певному конкретному випадку. Судді тут не вирішують самі (очевидно, якщо в цьому зацікавлені органи безпеки), а застосовують подані їм накази позасудових органів.

Останнього дня слухань внесено ще іншу форму розгляду справ: шість західних адвокатів, які зголосилися до оборони відомих дисидентів в СРСР і не були допущені до такої оборони радянським урядом, представили справи своїх "клієнтів" з відповідною документацією. Ця оборона відомих заарештованих чи вже й засуджених діячів руху опору ще сильніше здраматизувала перед громадською думкою негуманну і протизаконну природу радянського правосуддя. До зреферування цієї частини слухань ще повернемося.

Римські Сахаровські слухання мали виявити, наскільки радянський режим та інші східноєвропейські уряди респектують або порушують "право на свободу вислову" та інформації, що було записане в 19 статті Міжнародної конвенції про громадянські і політичні права, яку всі комуністичні країни радянського блоку підписали. Зокрема розглянено становище прав людини в цих країнах у світлі Прикінцевого акту Гельсінкських угод, що його VII стаття гарантує "право на свободу думки, сумління, релігії чи вірування". Це право включає свободу "визнавати індивідуально чи в спільноті релігію або вірування, згідно з вимогою власного сумління" та й згідно з цим виконувати релігійну практику й обряди.

Тому що в кількох східноєвропейських країнах, і зокрема в СРСР, справа застосування Гельсінкських угод та міжнародних договорів у ділянці прав людини стала предметом живого зацікавлення громадської думки і тому що з цією метою постали окремі громадські групи сприяння їх виконанню, Сахаровські слухання намагалися перевірити, яке ставлення урядів до діяльності цих груп і їх окремих діячів.

Симон Візенталь, голова слухань, так визначив у вступі чотириденних праць завдання цього форуму: "Якщо на протязі цих слухань свідків виявиться, що свідчення про арешти невинних осіб є дійсно правдивими, ми очікуємо, що цей наш форум зуміє мобілізувати громадську думку всього світу, як також це стане відоме самим жертвам гніту, що ми їх не забули і ніколи не забудемо!"

День слухання перший: 25 листопада 1977

Дуже вимовним щодо стану людських прав на Заході і в комуністичних країнах був факт, що слухання розпочалися з півторагодинним спізненням. А це сталося тому, що італійські робітники — технічна обслуга конгресового палацу, вирішили наголосити свої домагання і страйкували саме в час відкриття Сахаровських слухань. Ті, що борються за права людини, включно за право страйку в СРСР і Східній Європі, мусіли терпляче чекати закінчення цього символічного страйку італійських робітників.

На відкритті слухань промовляла голова організаційного комітету Маріо Корті, голова Візенталь та від італійських господарів проф. Енніо ді Джорджі. Передаючи привітання цій сесії Сахаровських слухань, Ді Джорджі заявив, що вони мають стати "початком постійної і тривалої акції в обороні людських прав". Також вислухано зафільмований і переданий з Москви виступ академіка Сахарова, про який уже була мова. Було ще коротке звернення письменника О. Солженіцина, який висловив повну солідарність з метою та програмою слухань. Солженіцин висловив переконання, що драматичні свідчення цих слухань зрушать "глухоту в умовах добробуту" на Заході та промовлять до "короткозорого сумління", заколисаного сиреною еврокомунізму". Письменник-лауреат згадав двох "в'язнів сумління", що караються вже понад двадцять років у тюрмах і на засланні в імперії ГУЛагу, Ігоря Огурцова і Святослава Караванського. "Кожне нове ім'я на цьому безнадійно довгому списку, що його зможете винести на денне світло, надасть вам право на вдячність від усього людства", писав Солженіцин. Серед інших західніх особистостей переслав привітання і висловив підтримку слуханням сен. Джексон.

Першою складала свідчення Людмила Алексєєва, член-засновник Московської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. У лютому 1977 року Алексєєву з родиною видалено з СРСР і з того часу вона стала представником групи на Заході. Вона розповіла про заснування Московської та інших груп, про їх громадський характер, членство, діяльність, зібрані й опубліковані матеріяли, їх перевірку тощо. "Наша група виявила бажання співпрацювати з органами влади (щодо виконання угод), якщо вони готові запроваджувати в життя зобов'язання стосовно людських прав", — сказала Алексєєва. На протязі не цілого року Московська група збрала понад сто документів-доказів про порушення Гельсінкських угод і їх довела до відома влади та західньої opinii. Крім цього, група виготовила систематичні звідомлення про стан людських прав у певних конкретних справах чи ділянках, наприклад, *Про умови ув'язнення в'язнів сумління*, *Про репресії проти родин віруючих*, про репресії й ув'язнення під

Різдво 1977 року, про зловживання психіатрією для політичних репресій тощо. Таких загальних документів-звідомлень випрацьовано, як подає Алексеєва, двадцять два.

Далі Алексеєва свідчила про репресії проти членів Московської, Київської і Тбіліської груп сприяння Гельсінкським угодам. Докладно представила умови арештів і суду над Руденком і Тихим, арешту Юрія Орлова, Анатолія Щаранського, а з інших українських членів — Миколи Мариновича і Мирослава Матусевича, як також грузинських і литовських членів Гельсінкських груп. Підкреслено провокації КГБ, які застосовувано проти них в окремих випадках: підкидування провокативних матеріалів під час обшуку, закиди у співпраці з ЦРУ тощо.

Опісля свідчив Леонід Плющ про режим психіатричних лікарень та про свій власний досвід. "Психіатрична лікарня, в якій я був ув'язнений на протязі двох з половиною років, виглядала скорше на тюрму, аніж на клініку: ґрати, колючий дріт; лікарі були службовцями КГБ, як це вони самі казали, а медична обслуга скидалася радше на сторожевих псів. Лише харчування було інше від в'язничного, не своєю якістю, а кількістю: їсти було з достатком". Метою цих інституцій, як це не раз твердили "пацієнтам", є не лікування, а виправлення. "Але цілком певно, — свідчив Плющ, — є це 'виправлення' не від шизофренії, яку тобі приписують, а від опозиційних думок, що їх людина виявляє у стосунку до режиму. Діагнозу встановлюють не лікарі, а КГБ. Людину уважають божевільною за те, що вона боронить людські права". Далі Плющ твердив, що таке "божевільня" зростає в СРСР. Людину з легкої руки визнають "хворою" і "лікують" великими дозами медикаментів проти невроз і психічних недуг. Неможливо самому ув'язненому чи родині домагатися консультації екстерного лікаря. Допити "лікарів" подібні до поліцейних допитів. "Ця система, — твердив Плющ, — здатна зруйнувати людину фізично й психічно. Багато пацієнтів тут справді таки можуть стати божевільними".

Про свою особисту ситуацію Плющ сказав таке: "Моїм приятелям говорили про мене, що я нібито шизофренік; поширювали наклепи на мою матір, приписуючи їй висловлювання, що я вже від дитинства мав психічні zaburення... Перебування в цій установі стає безконечними тортурами. Людина починає боятися, що справді може збожеволіти. Тобі говорять, що твоя жінка так само божевільна, як також і твої діти шизофреніки, бо шизофренія спадкова. Кплять собі з того, що людина пише в листах або що до неї пишуть. Одній особі, що її 'лікували' вже близько десяти років, якось я порадив, щоб визнала, що вона 'божевільна'. А її відповіді: 'Ні, ви здорові, тільки признайтеся, що вас вилікували...' Тут

людину ограбовують з усього того, що є людське; друзі оскаржують друзів...”

Недавно звільнений в'язень Владмирської тюрми, Кронід Любарський, якому потім дозволено емігрувати до Ізраїлю, представив свідчення про режим тюрем та різні категорії суворішого покарання в самій тюрмі. Він так само змалював психічний стан в'язня, його повну ізоляцію від світу, рідних, непосильну працю, погане харчування, сваволю тощо. На права в'язня накладено різні обмеження абож їх порушують. Наприклад, візити під претекстом різних санкцій і шантажу обмежують, розмови підслуховують, і за їх зміст в'язень може бути додатково покараний; кореспонденцію і посилки цензурують. Є випадки повної ізоляції в'язня від його родини. Деяка практика є в повній суперечності з існуючим регламентом, проте, службовці виправдуються таємними інструкціями щодо пенітенціарного режиму політичних в'язнів.

Зворушливим було свідчення Ніни Буковської, матері Володимира, який мав сам прибути на слухання, але програма його заздалегідь запланованого турне по США йому перешкодила. Буковська передала привіт від сина і склала подяку усім тим, що турбувалися його долею, у висліді чого дійшло до обміну Буковського за чілійського комуніста Корваляна. Ніна Буковська говорила про терпіння родин ув'язнених, їхніх матерів, дружин чи дітей. Сама, як мати ув'язненого, може про це багато сказати. Їй відомі болючі приклади інших матерів.

Багато терпить мати Олександра Сергієнка, Оксана Мешко. Сама вона відсиділа десять років у сталінських таборах. Вона залишила сина, коли йому було чотирнадцять років, а коли її звільнили, Олександрові вже було 24 роки. Тепер його засудили на десять літ за оборону української культури. Хоч Сергієнко хворий на туберкульозу, його тримали три роки в тюрмі суворого режиму у Владімірі. Коли мати домагалася його звільнення на підставі того, що він хворий, "лікарі" відразу оголосили його здоровим.

Оксану Мешко, вже літню жінку, переслідують і шантажують за те тільки, що вона не припиняє клопотатися за сина. Вона пише листи до різних інстанцій та за кордон і просить нас рятувати її сина. Буковська прохає взяти до уваги ще долю інших хворих в'язнів: лікаря Євгена Пронюка в мордовських таборах, Івана Світличного, а далі Гінзбурга, Мустафу Джемільова. Свідок передала президії слухань документи про десять важко хворих в'язнів сумління, між якими було п'ять українців, прохаючи клопотатися за їх звільнення. У відповідь на драматичний опис терпінь матерів, голова Візенталь відповів: "Ми глибоко розуміємо ваш заклик. Ці матері справді нещасні, як і ви самі були під час ув'язнення сина!".

Дуже вдумливу аналізу терору у стосунку до дисидентів подав професор економії Сергій Пірогов, що був двічі заарештований, відсидів дванадцять років, провів сім місяців під психіатричним обстеженням, а після останнього звільнення дістав у 1976 році візу на виїзд з СРСР. Пірогов заявив, що метою репресивних органів є ізолювати інакшесдумаючих від впливів на решту населення, але водночас поширювати страх. Дезінформація і терор — це головна зброя КГБ проти руху опору. У його випадку переслухували близько 150 осіб, що явно не було потрібне для складення "справи"; робилося це лише тому, щоб застрашити більше людей. Втрата праці відіграє поважну роллю, чому багато людей дослівно бояться дисидентів і зв'язків з ними. Проте цей рух не є віддзеркалений лише відомим числом арештів і репресій. Це тільки вершок величезного льодовика, що представляє потенційний рух опору. Як невдоволення людей є загальним, так і терор майже тотальний з ефектами психологічного застрашування і паралізування суспільства.

Згідно з процедурою слухань, після кожного свідчення відбуваються запитання членів комісії або правних експертів. Ось деякі приклади цих цікавих і надзвичайно інформативних діалогів:

Запитання: Які є назагал звинувачення проти членів Гельсінкських груп?

Алексеева: Шпигунство на користь США та протирадянська діяльність.

Запитання: Чи є можливість протестувати проти обшуків?

Алексеева: Ні, бо КГБ співпрацює з прокуратурою. Під час останнього обшуку в мене конфіскували машинку до писання й віддали її щойно тоді, коли вирішили мене "видворити".

Запитання: Чи лікарі в психіатричних лікарнях є також під тиском?

Плющ: Це дуже специфічний тиск. Їм платять подвійно, порівняно з звичайними лікарями, вони мають також подвійні відпустки.

Запитання: Як поводяться з пацієнтами?

Плющ: Як з дурнями.

Запитання: Виясніть це краще.

Плющ: Так звані сесії з пацієнтами відбуваються приблизно так: людину поставлять перед собою і почнуть допикати в такому сенсі: мовляв, маєш родину, працю, хто тебе змусив вдаватися до політики. Покинь політику членам політбюро. Майже всі лікарі — це службовці КГБ.

Запитання: Чи розмови з рідними відбуваються вільно?

Плющ: Заборонено говорити про політику чи про внутрішній режим у лікарні або тюрмі.

Запитання: Скільки може бути політичних в'язнів у

психіатричних лікарнях?

Плющ: Важко назвати точне число. Якщо у моїй Дніпропетровській лікарні їх було близько 60, то у всіх 12-15 таких лікарнях в СРСР (одні є менші, інші більші), може бути до двох тисяч.

Запитання: Чи всі періодичні видання, публіковані в СРСР, в'язні можуть отримувати?

Любарський: Деяким в'язням не передають бандеролей з публікаціями неросійською мовою.

Перший день слухань був присвячений свідченням з східноєвропейських соціалістичних країн. Але за браком часу ці слухання перенесено на наступний день, а увечері першого дня відбулася ще пресова конференція.

Пресова конференція, присвячена культурі

Організатори римських слухань доцільно використали факт, що в Італії на цей час були видатні представники "дисидентської культури" з СРСР, які хоч не є найновішими свідками, але все таки можуть сказати своє вагоме слово. Цьому послужила запланована пресова конференція, на якій виступили чотири відомі речники вільної російської культурної творчості по цьому боці бар'єра. Виступали поет-пісенькар Олександр Галіч, письменник Віктор Некрасов, письменник і редактор *Континенту* Володимир Максимов та поет Коржавін. Їх виступи були дещо патетичні, але щирі і переконливі, з настановою зрушити західне сумління на оборону свободи творчості в СРСР.

Галіч говорив про істотне право кожної людини і кожної спільноти на духову спадщину, національні і релігійні традиції, на право вільної творчості. Все це заперечує радянська політика. Він сам був свідком руйнування культури, а не її розвитку. "Спочатку палять книги, а потім палять людей!" Галіч нагадав руйнування в Москві стародавнього храму Христа Спасителя, щоб на його місці побудувати плавальний басейн. Він брав участь в останньому спектаклі Московського Художнього театру, який закрито в 1932 році тільки тому, що він представляв переважно західній репертуар. У 1949 році Галіч ще брав участь на останньому засіданні єврейської секції Спілки письменників. За тиждень після цього керівні члени секції були заарештовані і в 1951 році розстріляні за "космополітизм" і "сіонізм". Галіч нагадав долю інших репресованих письменників, мистців, апелював до західних громадських і культурних установ, а також до релігійних об'єднань — піднести голос на захист уярмленої культури в той час, коли "безнравственная организация, ООН", про це тотально мовчить.

Про Галіча хочеться сказати ще кілька слів. Два тижні після римських і венеційських зустрічей його знайшли мертвим на квартирі в Парижі, де він був керівником культурного відділу радіо *Свобода*. Причиною його смерти мав бути удар електричного струму. Галіч, людина десь під шістдесятку, дуже симпатичний і культурний пан. Він єврейського походження, але, прийнявши православ'є, змінив також прізвище з Гінзбург на Галіч. У Москві був відомий як популярний пісенькар, у репертуарі якого проявлялася дуже тонка критика радянських відносин. До активних дисидентів не належав, але в культурі не був пристосуванцем. Виїхав за кордон на візу до Ізраїля, а потім переїхав до Західної Європи.

З своїм репертуаром виступав уже раніше в Римі, а тепер з нагоди слухань його прохали, щоб він дав ще виступ у вужчому колі. І ось на такому чи не останньому публічному виступі Галіча мав нагоду бути і я. Було це увечері 26 листопада, коли велика група дисидентів і їх приятелів зібралася в російській бібліотеці ім. Гоголя в Римі. Атмосфера була цікава, інтимна. Місця було мало у невеликій читальні, де зібралось понад сімдесят осіб. Дехто мені підказав, що такими були в 60-их роках зустрічі творчої інтелігенції і молоді в СРСР, зокрема в Москві. Навіть "символічно" на одному столику поставили пляшку водки і, мабуть, чи не ікру, чим нагодувати і напоїти зібрану тут публіку було неможливо, хібащо хтось очікував би чуда помноження хлібів. Та й ніхто до тих традиційних кльбових снідей не доторкався. Всі слухали пісень Галіча, репертуар якого переходив від побутового до сатиричного. В одному місці він перепросив, що в наступній пісні буде дещо нецензурне. Він співав про нову советську знать, її життя і цинізм у використуванні влади. Як собі пригадую зміст (але не дослівний текст одного рефрену), то він звучав так: "У Кремлі можновладцям показують західні фільми про повій, а на вулицях з репродукторів годують народ фразами про радянську демократію..."

Ніхто не думав, що це буде остання зустріч Галіча з ширшою групою його приятелів на цьому, як дехто назвав, римському дисидентському з'їзді. (Цей епізод хотілося переповісти саме під враженням вістки про загадкову смерть Олександра Галіча).

Черговим на конференції виступав Максимов, вдаряючи в ту саму ноту, що й Галіч, що свобода культури не знає кордонів; хто її боронить на Заході, не має права про неї мовчати на Сході. "Ми дисиденти з СРСР на Заході беремо до серця справу тих, що й тут терплять за свободу переконань. Нас дехто звинувачує в 'ідеологічному сектярстві', але це не відповідає правді. Ми висловлюємося на користь усіх політичних в'язнів, у тому числі і в Чіле. Але не можу сказати, щоб втікачі з Чіле відповідали нам

взаємністю щодо захисту свободи і прав, порушуваних у Східній Європі”.

Саме до Максимова було звернене запитання молодого українського журналіста Адріяна Каратницького: як він пояснює у світлі сказаного поміщену в *Континенті* його нотатку про те, що в Чіле немає політичних в'язнів? І яке ставлення Максимова до прагнень до незалежності неросійських народів?

Максимов визнав свою помилку щодо чілійських в'язнів, виправдуючися тим, що на час публікації його "колонки" він не мав точних інформацій. Щодо неросійських народів, то він відстоює їх право на самовизначення, однак уважає цю справу дискусійною серед російської еміграції, і тому дав можливість висловитися різним авторам, у тому числі і неділимцям. "Ми помістили в цій справі заяву східноєвропейських діячів, яку підписав і я, — заявив Максимов. — Я за те, щоб народ має вільне право висловитися за те, чи Україна має бути самостійною або у якомусь зв'язку з Росією". Ці позиції, очевидно, відмінні від поглядів Рафальського, але видно, що і йому нелегко погодитися принципово з думкою самостійної України, на яку пристали інші російські дисиденти: Буковський, Алексеева й інші.

Наш земляк, російський письменник з України Віктор Некрасов обрав за тему свого виступу на пресовій конференції долю українського дисидента-патріота Гелія Снегірьова. Це був, мабуть, жест особистої вдячності Снегірьову, бо той солідаризувався з Некрасовим у Києві, коли в останнього органи безпеки робили обшук. Некрасов згадує, що серед чесних інтелігентів повелося вже так, що коли кого арештують або роблять у квартирі обшук, про це негайно повідомляють друзів, і ті приходять до квартири, обсервують дію органів КГБ і своєю присутністю солідаризуються з жертвою. Вияв співчуття та солідарності Снегірьова Некрасову у той час зобов'язує Некрасова апелювати до всіх у справі цієї нової жертви репресій.

Український письменник Снегірьов, твердив Некрасов, дуже терпить. У висліді репресій його покинула дружина, він майже осліп. Жив у друзів. Чашу його горя виповнила ще й остання крапля: суд над друзями Руденком і Тихим. Снегірьов написав гострого листа Брежневу, відмовляючися від радянського громадянства. "Я українець, не відрікаюся своєї батьківщини, — цитував Некрасов, — але звертаю вам ваш паспорт. Не хочу бути громадянином такої забріханої держави. У вас усе брехливе, ваша нова конституція, а навіть ваш герб, на якому колоски і хліб. А це фальшиве, бо хліб ви купуєте за кордоном...", — висловився Снегірьов у цій "літературі ляпасів", як скваліфікував Некрасов протестну літературу в СРСР.

Київ, зауважив Некрасов, глуха провінція; мало хто знає, що

там діється. Світова опінія не звертає уваги на долю людей типу Снегирьова, а за його врятування треба боротися. До цього він закликав аудиторію і громадську думку на Заході.

Поет Коржавін цікаво висловився про "світ несвободи", яким є радянська імперія. Він звернув увагу на те, що верховоди довели до такого ступеня свій режим насильства, що саме його вважають "пристойним", а боротися з ним належить до "непристойности". Радянське керівництво бажає легалізувати свої порядки, домагаючися визнання їхньої респектабельности, а навіть вимагає, щоб чуже оточення захищало їхню брехню. Він нагадав маловідомий факт, що Сталін, домігшись від англійського уряду передачі по війні козаків, що воювали на боці німців проти більшовиків, водночас хотів вимогти відкрите визнання від Ідена, що тут "ідеться про повернення звільнених з полону". Стандарти власної брехні накидаються й зовнішньому світові. Очевидно, у цій "змові брехні" джентлмен Іден не хотів брати участі, хоч цілком не по-джентлменському видав неповинних людей на каторгу і смерть.

Між запитаннями одне було цікаве: поставлене Поремським з *Посева*. Він запитував, яку роль відіграє тактика "кнута і пряника" з боку режиму у досягненні опортунізму серед творчих діячів, письменників і мистців. Коржавін заявив, що вся радянська система — це взагалі система "пряників". Некрасов підтвердив, що у певний час і він практикував "трудное искусство воспевать", а стимулом були "пряники", хоч би можливість попасти за кордон у "командировку". "Кнут" застосовують проти тих, хто відкидає "пряники".

На пресовій конференції виступав також "патріярх дисидентів" Андрій Синявський, з яким завжди була його невідступна дружина. Якось у коридорі запитали журналісти Синявського, що він думає про перспективи еврокомунізму і про його впливи на Схід. "З людського боку було б бажаним, якби вдалося встановити у великій європейській спільноті дух братерства. Над цим і я працюю як письменник. Але сумніваюся, чи наш азійський комунізм зуміє погодитися з європейським..."

День слухання другий: людські права й опір в народних демократіях

Римські слухання різнилися від копенгагенських тим, що тут поширено територіяльно справу порушення людських прав також на країни радянського бльоку, т. зв. народні демократії. Вже попереднього дня вислухано деякі свідчення втікачів чи неповоротців з тих країн; це люди, що подавали цілком свіжі інформації, наприклад, про справи довкола *Хартії 77* чи

польського Комітету оборони робітників, але були й деякі свідчення про репресії проти діячів Дубчекової ери чи про виступи польських робітників на балтицькому побережжі взимку 1970-71.

Три представники чехо-словацької опозиції, які підписали недавно *Хартію 77*, свідчили про ситуацію в своїй країні. Письменник Іван Бінар говорив про арешти, поліцейний нагляд, ревізії літературних творів, допити, погрози, шантаж, усунення з праці чи недопущення до високих шкіл, як засоби репресій проти дисидентів. "Важко передати атмосферу страху, яка приликає кризь закриті двері до приватних мешкань людей, навіть до їхніх мозків. Ця атмосфера визначає поведінку й думання кожного громадянина. Властиво цей страх, накинений людям, і є найбільшим лихом для людини, заявив Бінар.

Інший сигнатор *Хартії 77*, філософ Ярослав Крейчі, детально з'ясував на власному прикладі долю інтелігента, який був заангажований від 1968 року в процес демократизації країни, а потім був репресований і протестував легальним способом проти цих репресій. За діяльність у 1968 році Крейчі позбавлено педагогічної праці, у 1973 заарештовано і суджено. Як вину приписано йому наклеп на соціалістичну державу, що виявилось в висиланні критичних листів і протестів до державних і партійних органів, а також у написанні філософського есею на тему *Сократівська стратегія гуманізму і принцип абсолютної ворожнечі*. Крейчі відсидів три роки, працював як чорнороб, його родина зазнала також шантажу. В 1977 році він приєднався до дисидентів, що підписали *Хартію*, і після цього був видалений з Чехо-Словащини та позбавлений громадянства.

Третій чеський свідок, інж. Ян Лестінскі з Острави, член партії понад двадцять років, представив дуже подібний сценарій репресій: шантаж, стеження, погрози, арешт і суд та тюрма. Все це відбувалося навіть проти законів Чехо-Словацької республіки. Додатково в цьому свідченні ще представлено ситуацію профспілок і репресії проти їх діячів. Подано також удокументоване свідчення про дискримінацію студентів при вступі до середніх чи високих шкіл. Лестінскі "емігрував" також легально, себто був видалений, що є цікавим "чеським моделем" боротьби з рухом дисидентів.

Два польські свідки розповіли про ситуацію робітників. Економіст Адам Розенбуш, родом зі Львова, що залишив Польщу в 1973 році, подав ряд прикладів невинного звільнення з праці, поганих гігієнічних умов праці, дискримінації щодо зарплати, квартири тощо. Це цілком прозове свідчення, хоч нічим не було сенсаційне, доводило арбітрарну політику партії та різні незаконні маніпуляції бюрократії.

Цілком протилежним було свідчення молодого проф-

спілкового діяча Едмунда Гулша, втікача з Польщі в 1975 році. Він брав участь в організації робітничих страйків у Гдині в грудні 1970 року, у висліді чого Гомулка був знятий з керівництва партією, а його місце зайняв Герек. За свідченнями Гулша, робітничі заворушення на балтицькому побережжі мали спонтанний характер, вони своєю динамікою загрожували режимові і советській присутності в Польщі, і відповідно до цього репресії були криваві з жахливим баянсом: коло трьох сот осіб з-поміж робітників, жінок і дітей убитих і понад тисячу ранених. Це свідчення було справді драматичне і викликало напружену атмосферу в залі слухань.

На додаток організатори передали зафільмоване свідчення-інтерв'ю з лідером КОР-у (Комітету оборони робітників) Яцком Куронем, якому уряд відмовив візи прибути на слухання. Куронь звинуватив польський комуністичний режим у браку свободи вислову, преси, зборів. Навіть свобода релігії, в якій сфері режим був приневолений зробити найдалекосяжні поступки, є обмежена. Немає свободи праці, бо працедавцем є держава, яка так само диспонує профспілками.

"Але я повинен сказати, — заявив в інтерв'ю Куронь, — що держава не є всемогутня. Народ, що об'єднується незалежно від держави, має можливість поширити сферу людських прав".

Три болгари склали свої свідчення про цю найбільш советизовану республіку і найбільш сталінську з усіх країн бльоку. Василь Кожухаров, колишній військовик і педагог, розповів про свій досвід з владою: арешт, звільнення з праці, переслідування з приводу того, що діти нелегально виїхали за кордон. Врешті, на інтервенцію австрійського уряду, Кожухарову дано еміграційну візу. Людмил Мінев, також колишній військовик, але вже цілком комуністичного виховання, став так само жертвою доносів, інтриг та поліційного шантажу. Пробирав утекти за кордон, за що був суджений; відбув слідчу і "нормальну" тюрму, де мав нагоду довідатися про ситуацію багатьох політичних в'язнів. 63-літній селянин, Олексій Попов, розповів свою одіссею арештів, допитів, трьох спроб втечі за кордон. При цьому подав дуже речеві докази про те, як комуністи в Болгарії фальшували виследи виборів 1946 року, про колективізацію і насильницькі методи, до цього стосовані, про тортури під час допитів, про тюремний режим, місяця перебування тощо.

Два румунські втікачі, письменники Віржиль Танасі і Думітру Цепенеаг, розповіли про культурне і творче засилля, як також і про ліберальні течії серед інтелігенції, себто своерідний румунський дисидентський, рух. За публікації за кордоном арештують, чи — як це було у випадку письменника Гоми — викидають з країни.

Про стан людських прав і їх порушення в Німецькій Демократичній Республіці звітувало кілька недавніх громадян тієї країни, що тепер перебувають у Західньому Берліні або в Німецькій Федеративній Республіці. Зігмар Фавст, 34-річний письменник і постійний "ребеліант" (кілька разів його викидали з школи, двічі арештували), описує тюремний режим, судовий процес і "антидержавні дії", за які його репресовано (вислав листи і рукописи на Захід, протести до органів влади тощо).

Професор Гельмут Ніцше свідчив про свій арешт і репресії проти нього й родини за те, що намагався довести до загального відома про порушення людських прав у Східній Німеччині; у цій справі він вислав листа до президента Картера. На щастя, його випадок був широко спопуляризований, і тому його, замість засудити на 10-12 років, вигнали з країни.

Зігфрід Мюллер був заарештований і засуджений (4 роки тюрми) за те, що після невдалої спроби домогтися візи до Західньої Німеччини — прилюдно домагався, демонструючи з відповідними плякатами, здійснення людських прав. Вісім хвилин тривала ця демонстрація 15 квітня 1973 року в Берліні. Але завдяки тому, що його справа (якось попали за кордон випадково зроблені знятки з плякатами всієї родини Мюллерів) стала голосною, Мюллера звільнено після двадцятьох місяців ув'язнення і вигнано до Західньої Німеччини.

Манфред Мільде працював інструктором у частинах прикордонників. У 1966 році йому вдалося втекти, і з того часу він вивчає систему контролю кордону та негайні санкції, вживані фольксполіцей проти порушників кордону. Під час слухань він продемонстрував автоматичний апарат, що схований у прикордонній смузі; коли якась особа входить у сферу його електронічної дії, він стріляє у різних напрямках наче б набоями дум-дум. Демонстрування цього апарату справило велике враження на присутніх. Назагал німецькі свідки були дуже конкретні, мали солідну документацію і, очевидно, підтримку західньонімецьких кіл.

Соціальні й економічні права в СРСР

Слухання про порушення соціальних й економічних прав уже фактично розпочалися низкою свідчень представників східноєвропейських країн. Проте, коронним свідком у цих справах був доктор Валентин Турчин, свіжий емігрант з СРСР, який був засновником і головою радянської секції Міжнародної Амнестії. Про порушення професійних і соціальних прав, наприклад, безпідставне звільнення з праці, залишення людини на "паразитарному стані" (у висліді відмови праці в різних установах

з метою дальших санкцій тощо) д-р Турчин говорив з власного досвіду.

За вияви солідарности з акад. Сахаровим Турчина звільнили з Інституту прикладної математики Академії наук СРСР; коли одержав запрошення на наукову працю від Нью-йоркського університету, йому відмовили візи. Врешті, її видано, але до Ізраїлю, хоч Турчин не має ніяких пов'язань з єврейством чи Ізраїлем. Але це вже тоді, коли його хотіли позбутися з СРСР. Як голова радянського відділу Амнесії, Турчин був ознайомлений з рядом інших випадків порушення соціальних прав чи відмови в праві на еміграцію. Такі чотири випадки він представив у своєму свідченні.

Токар з Одеси, Леонід Сірий прохав у Брежнева дозволу емігрувати, головне з причин економічних і соціальних; його праця і мізерна зарплата не дає йому можливости прогнати родину з восьми осіб. Діти і батьки постійно голодують, живуть у негігієнічних умовах, погано вдягнені, через що діти хворіють. Сірий одночасно критикує профспілки, які не захищають прав й інтересів робітників, бо є державними органами. Сірий писав Брежневу, що справжні профспілки повинні мати право ставити колективні вимоги щодо підвищення заробітної платні, покращення умов праці і відпочинку; керівні органи спілок мають бути обрані самими робітниками, а не партійним керівництвом. Партія і профспілки мають бути незалежними одне від одного. Сірого, як відомо, за цей відважний виступ арештовано і допитувано.

Інший робітник з Майкопу, Павлов, так само критикував політику партії, яка нездатна виправити свої помилки. Він ніби говорив, що американці були досить толерантні у стосунку до Анджели Дейвіс. За це Павлов був засуджений на три роки тюрми. Інший робітник, електромеханік Іванов, що раніше був суджений за спробу переходу кордону, так само подав прохання на еміграцію. Очевидно, в цьому йому відмовлено. Як причину, чому бажає залишити СРСР, Іванов подав низький життєвий рівень робітників, брак правної оборони, необ'єктивність радянського правосуддя, сваволя і жорстокість в'язничної системи й використання психіатрії для політичних репресій.

І ще один випадок цитував Турчин, а саме справу західньо-української родини Сіваків, які бажали емігрувати до Канади і їм у цьому відмовлено. Після свідчення він відповів на ряд запитань членів комісії.

Візенталь: У Німеччині поставлено перед судом 35 тисяч нацистів, а їх жертви реабілітовано. Чи так само вчинили в СРСР з жертвами сталінського терору? Чи такі питання ставилися прилюдно в СРСР?

Турчин: Радянські громадяни питаються про це лиш таємно, звертаючи такі запитання до себе самих.

Де Джорджі: Яка доля інших членів групи Міжнародної Амнестії?

Турчин: Теперішнім головою є Георгій Вадімов. Виконуючий обов'язки секретаря — Володимир Альбрехт, за останніми вістками, був викликаний вже три рази в КГБ. Перший секретар, Андрій Твердохлебов, засуджений на п'ять років.

Маркусь: Із змісту листа Л. Сірого випливає, що це ціла соціально-економічна реформістська програма: чи автором листа і реформ був сам одеський робітник Сірий, чи за ним стоїть певна група людей?

Турчин: Цілком позитивно знаю, що сам Сірий є автором листа.

Фаццаларі: Які можливості має робітник захищати свої професійні й економічні права?

Турчин: Звичайний робітник може подати справу до суду, якщо це стосується якогось правопорушення, наприклад, стосовно його зарплати, пенсійного віку тощо. Коли входить в гру якесь політичне міркування (критика політики партії у зв'язку з соціальним домаганням), тоді неможливе ніяке заскарження.

Запитання: Чи є випадки позбавлення наукового ступеня за якісь політичні провини і судимість?

Турчин: Знаю кілька таких випадків, зокрема позбавлено докторського звання репресованого філософа Василя Лісового.

День слухання третій: релігійні репресії

Неділя 27 листопада була присвячена слуханню про обмеження релігійної свободи в СРСР та інших комуністичних країнах. Кілька осіб свідчило про відносини в країнах бльоку та кілька про різні релігійні групи в СРСР.

Говорив пастор Клявс Лятк, вигнаний зі Східньої Німеччини за те, що підносив справу самоспалення пастора Оскара Брузевіца в серпні 1976 року. Акт пастора-ідеаліста був спрямований так проти режиму, як і проти податливої церковної влади, яка погоджується на всі обмеження релігійної діяльності. Лятк передав точні інформації про це самоспалення західнім журналістам та західньонімецькому дипломатичному представництву. Уряд і керівництво східньонімецької Євангельської Церкви намагалися затушувати смерть пастора, і тому санкції проти Лятка були samozрозумілі. Лятк свідчив також про дискримінацію, стосовану проти віруючих працівників на державній службі, яких за те звільняють з праці, а також про

дискримінацію при вступі до високої школи. Через різні методи утиску релігійне життя в Східній Німеччині дуже звужене: впало число охрищених, як також драстично зменшилася кількість церковних шлюбів. Лятак приписує це не лише антирелігійній акції режиму, але також й опортуністичній церковній владі Євангельської Церкви.

Так само інший втікач з Німецької Демократичної Республіки свідчив про коляборацію між протестантськими священиками й органами безпеки: після своєї втечі з тюрми і спроби втечі через Польщу Вольфганг Дефорт шукав допомоги у пасторів, які його передали в руки поліції. Дефорт застерігся, що чим не оскаржує більшість пасторів чи Євангеліцьку Церкву у співпраці, але бажав підкреслити страх, який змушує до таких морально сумнівних кроків служителів культу.

Про деякі аспекти релігійної ситуації в Чехо-Словаччині говорив Їржі Палас, також сигнатор *Хартії 77*. Сам він не брав активної участі в релігійному житті, проте знав від своїх віруючих приятелів про дискримінацію супроти практикуючих вірних і контроль над релігійними громадами. Палас брав участь у музичному ансамблі, який співав пісеньку "Добрий Бог ходить по полю". Цю пісню заборонили виконувати. У Чехо-Словаччині священиків оплачує держава, але це ще більше узалежнює їх від влади; без урядового дозволу вони не можуть служити чи сповідати поза своїми парафіями.

За Литовську Католицьку Церкву свідчив Томас Венцлова, донедавна член литовської Гельсінкської групи, а тепер емігрант в США. Він говорив про закриті церкви, знищені придорожні хрести, зниклих священиків та дискримінованих віруючих. Але поряд з тим розповів і про винятково сильний рух релігійного опору серед литовських католиків, мирян і священиків.

Єлена Сотнікова представила справу переслідування євреїв, віруючих і секуляристів, які цікавляться єврейською культурою. З її особою було пов'язане слідство довкола самвидавного журналу *Євреї в СРСР*; до суду не дійшло, проте КГБ вело слідство проти яких сотні людей. Не лише важка ситуація єврейської культури й релігії впливала з цього свідчення, але водночас подиву гідна боротьба одиниць і цілих груп за її ствердження і розвиток. Мова була також про відомий заборонений у Москві науковий симпозиум, присвячений єврейській культурі в СРСР.

Лотиський лютеранський пастор Максиміліян Гриванс, що тепер перебуває в Швеції, подав свідчення про кілька своїх арештів, про допити та 16 років тюрми і заслання. Його судили за "антирадянську діяльність", до якої він не признавався; у другому процесі претекстом до обвинувачення в такій "діяльності" була

написана ним стаття про переслідування християн у давньому Римі.

Микола Кляссен, німець, колишній баптистський пресвітер в Алма-Аті, обслуговував громаду баптистів-ініціативників. Їх особливо переслідували, бо ця група оминає контроль урядових органів, відмовляється співпрацювати з органами влади. Віруючих часто звільняють з праці, їм закидають паразитарне життя; відбирають дітей за те, що батьки виховують їх у релігійному дусі. В Алма-Аті є дві зареєстровані, а дві не зареєстровані євангельські громади. Німецьким пасторам радо видають візи до Західньої Німеччини, аби вони тільки залишили свої громади.

Про релігійний стан серед католиків у Казахстані розповіла одна літня жінка, Валентина Децель, також німка, якій дозволили виїхати до Німеччини. У містах Казахстану живе доволі багато католиків: поляків, німців, литовців, українців. Їх громади не є формально зареєстровані, але тому що вірні здебільшого фабричні робітники або колгоспники, їх толерують. Обслуговують ці неофіційні "парафії" священники: литовці, поляки, один угорець і три українці. Останні правлять окремо у своєму обряді для українців, а в латинському обряді для римо-католиків. Релігійне життя цих катакомбних церков надзвичайно інтенсивне. Вони збираються у приватних домах, на полі, співають релігійних пісень, відбувають богослуження іноді без священників, вчать дітей релігії і готують їх до першого причастя. Рукою переписують богослужбові книги й пісенники. Розповідь цієї жінки справила велике враження. Біля мене сиділа член комісії сестра Анна Гіллен, яка під кінець свідчення тихо сказала: "Це справді рукоположена жінка!"

Єврейський активіст, колишній член партії і журналіст, Аркадій Поліщук, що емігрував у серпні 1977 року, подав свідчення про стан п'ятидесятників. З ними він перебував якийсь час на Передкавказзі, де міг спостерігати не лише переслідування цих віруючих, але й їхнє глибоко релігійне життя. Поліщук зібрав тут листи від дітей п'ятидесятників, у яких вони простими словами говорять про дискримінацію їх у школі, про знущання над батьками. Ця група віруючих вирішила домогтися права на еміграцію. В одному з цитованих листів 9-річний Борис пише про переслідування його батька і всієї численної родини: "Нам тут дуже важко жити... Мій батько хворий, ранений ще на війні... Міліціонер прийшов і хотів його заарештувати... Панове з ООН, допоможіть нам вирватися звідси і чимскоріше поїхати до Америки..."

Ще було одне свідчення, передане з звукозаписної плівки. Російський священник Глеб Якунін, що живе в Москві, передав свої свідчення про те, як влада контролює Російську Церкву і як її

окремі священнослужителі, включно з єпископами, потурають цьому.

Патріарх Йосиф у залі слухань

Кульмінаційною точкою слухань 27 листопада була поява в залі слухань патріарха Української Католицької Церкви, Блаженнішого Йосифа. Преса однозгідно підкреслює, що це була "несподівана" візита. *Корр'єре делля Сера* навіть висловлює припущення, чому організатори тримали в таємниці можливий виступ Блаженнішого на Сахаровському трибуналі. "Здогадуються, — пише газета, — що коли б Апостольська Столиця довідалася про ці пляни, вона могла б перешкодити патріархові говорити".

Приїзд Блаженнішого Йосифа до конгресового палацу десь біля півдня в неділю поставив усіх на ноги, від журналістів до поліції. Вже від входу до палацу, коридорами аж на другий поверх до залі засідань, блискавкою понеслася вістка: "Іде кардинал Сліпий, український патріарх!" *Іль Джорно* так писав про це:

За кілька хвилин перед дванадцятою з'являється в залі засідань цього трибуналу, який не накладає кари, а лише видає моральний вирок, владика Сліпий, патріарх Української Католицької Церкви, якого з усіх боків оточують телевізійні апарати, італійські і закордонні. Поволі просувається вперед, несучи на своїх плечах 86 років, з яких вісімнадцять перебув у сибірських таборах, звідки його звільнено завдяки клопотанням Івана XXIII. На голові має білу "камілавку", яка спадає на його широкі плечі, а в лівій руці тримає посох, символ своєї влади.

Судові дії президент припинив, всі встають на привітання. Патріарха просять сісти серед членів комісії. Головуючий на сесії проф. Ді Джорджі вітає високого гостя. "Свідчення" Блаженнішого патріарха читає секретар о. д-р Іван Дацко. Це була коротка, але сильна і вагома заява людини, яка не лише сама пережила долю багатьох свідків у залі, але свідчить також за всю свою Церкву, за долю народу.

"Світ не може дивитися спокійно і мовчки перед обличчям нової агресії на людську гідність у країнах, де панує безбожний комунізм, побудований на доктрині Маркса". Патріарх вияснює, що з двох причин прибув на заклик організаторів цього трибуналу. Поперше, що відчуває своїм обов'язком піднести голос на оборону своєї Церкви, а подруге, і сам був каторжником і свідком сумної слави "архипелагів", як їх називає Солженіцин, та "носить сліди терпіння на своєму тілі".

Блаженніший Йосиф нагадав присутнім про нищення від

початку більшовиками релігії в Україні, спочатку вони ліквідували Українську Православну Автокефальну Церкву в кінці 20-их років, а в 40-их роках знищили цілковито Українську Католицьку Церкву. Він подав сумний баянс цієї жорстокої політики: арештовано весь єпископат, більшість якого згинула в тюрмах чи на засланні, закрито понад три тисячі парафій, ліквідовано фізично сотні священників і тисячі вірних.

"Кидаю це обвинувачення тут перед історією і перед світом, щоб про несправедливість і кривди та потопання людських прав мого народу, яких ніхто не бачить чи не вірить, що таке діється, почув з моїх уст весь світ і знала історія". Закінчив свою заяву патріарх Йосиф такими словами: "Порушена Божа правда, Божа справедливість має бути відновлена, людям їх права повернені, а ми це нашими молитвами і протестом маємо скріпити!"

Цю заяву глави Української Церкви заля спонтанно привітала оплесками. Потім підійшов до патріарха президент слухань д-р Візенталь і подякував йому за цю візиту та історичну заяву. Візенталь говорив українською мовою, нагадав, що він з Галичини, а патріарх висловив визнання за всю ту працю, яку виконує Міжнародний комітет Сахаровських слухань.

Слово бере Леонід Плющ, який говорить українською мовою від імени всіх дисидентів, як він сказав, віруючих і не віруючих. "Ми підтримуємо боротьбу українських католиків за людську гідність і свободу. Ваш особистий приклад і терпіння були для нас зразком, а Ви стали символом стійкості для тих, що каралися в таборах, по тюрмах і в психушках".

Зголосилася до короткого слова також Людмила Алексеєва і склала заяву підтримки українцям католикам та всім віруючим від російських дисидентів. Про їх боротьбу за людські права вона особисто знає багато як член Московської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод.

Патріарх зібрався залишити залю засідань, але до нього горнутья люди, колишні спів'язні, між ними пастор Гриванс, Юрій Мешков. Останній нагадав патріархові табір, де вони зустрічалися. "Так, пригадую", відповів Блаженніший і тепло привітався з колишнім спів'язнем. До патріарха привели двох малих дітей. Це внуки акад. Сахарова. Блаженніший їх обняв і поблагословив. Взагалі атмосфера була дуже зворушлива і насичена хвилюючими почуттями. Патріарх відійшов, і засідання перейшло до дальших слухань. Уже коли Блаженніший всідав до автомобіля, хтось з італійців, що супроводили його, звернув увагу, що тут є кореспондент ТАРС. Патріарх кивнув до нього і сказав: "Але напишіть про все правду". Заклопотаний чоловік відповів: "Я тут неофіційна особа..."

Преса, телевізія і радіо в Італії та в цілому світі подали про цю

незвичайну візиту в "трибуналі Сахарова" українського патріярха та опублікували винятки з його свідчення. Навіть *Оссерваторе Романо* згадало про це, хоч дуже скромно і дипломатично "цензуруючи" його біографію. Проте, Ватиканське радіо, як інформував щоденник *Гаццетіно*, подало виступ Блаженнішого Йосифа повністю. Саме ця газета розвідала дещо про реакцію у Ватикані на цей виступ патріярха. Там сказали, що їм "вихід" кардинала Сліпого в неділю не був відомий. Вони дистансувалися від цього акту українського патріярха, щоб не попусувати собі діалогу з комуністичними режимами. Але приватно, як подає кореспондент згаданої газети, певні ватиканські кола мали висловитися, що "кардинал врешті зробив добре, коли сказав те, що сказав, у гідних і докладних словах".

День слухання четвертий: оборона в'язнів

Останній день слухань, 28 листопада, був присвячений обороні окремих відомих в'язнів з СРСР та розгляді їхніх справ у світлі радянської незаконності. Властиво, ця оборона окремих випадків розпочалася вже попереднього дня виступами Юрія Машкова і Євгенія Вагіна, які представили справу лєнінградського Суспільно-християнського союзу і його провідника Ігоря Огурцова. Його суджено в 1974 році за антирадянську діяльність на 15 років тюрми й табору та п'ять років заслання. Огурцов є хворий, і немає надії, що він доживе до закінчення строку ув'язнення. Обидва одностумці згаданого союзу на еміграції і колишні його члени заявили, що вони утворили Комітет рятування Огурцова й очікують у цій справі підтримки Заходу.

Адвокат з Єрусалиму, А. Рожанський, колишній оборонець Сергія Ковальова, судженого у Вільнійусі за його співпрацю з литовськими католиками, говорив про цього діяча руху опору. Властиво основним мотивом процесу була діяльність Ковальова як одного з редакторів *Хроніки текущих событий*. Але КГБ було вигідно формально звузити справу, щоб судити Ковальова далеко від ока зовнішніх спостерігачів. Рожанський погодився на прохання родини боронити на суді Ковальова, однак у цьому йому всіляко перешкоджала колегія адвокатів з доручення КГБ. Так само не могла за цю справу взятися інша адвокатка, Камінська, тепер також емігрантка і присутня в залі слухань. Адвокат Рожанський навів цілий ряд необґрунтованих злочинів, інкримінованих Ковальову. Коли обвинувачений постійно відмовлявся давати зізнання під час слідства, а на суді співпрацювати з органами влади, мотивуючи тим, що інкриміновані йому дії не мають підстави ані в конституції, ані в законодавстві, судді і прокуратура подали йому такий аргумент: цілий ряд інших

підсудних були суджені за подібні вчинки...

Властива оборона, більше в стилі судової процедури, почалася, коли західні адвокати представляли справу своїх "клієнтів". Американський адвокат Едвард Беннет Вільямс представив справу Олександра Гінзбурґа, заарештованого в лютому 1977 року члена Московської Гельсінкської групи. Його зусилля добитися контакту з арештованим, як і одержати від радянських органів інформації про інкриміновані дії не вдалися. На підставі ним зібраних інших даних, Вільямс вважає, що Гінзбурґ незаконно обвинувачений. Дружина Гінзбурґа, Ірина прислала з Москви своє свідчення й заклик, записані на стрічці.

"Не знаю нічого про свого чоловіка, навіть про те, чи він ще живе. Не можу одержати праці, бодай прибиральниці. Не знаю, яке взагалі буде даліше існування моє і моїх двох дітей". Ірина Гінзбурґ просить усіх, хто в стані допомогти добитися звільнення її чоловіка та інших арештованих членів Гельсінкської групи, щоб допомогли.

Адвокат Джон Мек Доналд з Лондону представляв справу проф. Юрія Орлова, голови Московської групи. Мек Доналд заявив, що фізика Орлова заарештовано за те, що він поширював документи Гельсінкської групи, що навіть з погляду радянського законодавства не є злочином. Він висловив надію, що його "клієнт" буде звільнений за браком легальних підстав для судимости. "Якщо процес над Орловим відбудеться і мені не дадуть візи, сказав Мек Доналд, ми організуємо контрпроцес у Лондоні, і на ньому підсудними будуть радянські судді". Дружина Орлова Ірина також переслала на римські слухання своє свідчення на звукозаписній плівці. Єдиною ознакою того, що її чоловік ще живе, є те, що КГБ приймає раз на місяць для нього посылки. Поза тим немає ніяких контактів з арештованим.

Американець Мельвін Вульф представив, заступаючи Рамзея Кларка, колишнього генерального прокурора США, справу Миколи Руденка і Олексія Тихого, керівних членів Київської групи. Американський адвокат вже мав на руках докладний перебіг процесу в Дружківці, до якого Кларка не допустили. Він довів, що вся процедура суду та правна основа обвинувачень були інспіровані політичними міркуваннями. Українських членів Гельсінкської групи судили не судді, а КГБ.

Свідчення у цій справі подав Леонід Плющ, як закордонний представник Київської групи. Він згадав й інших членів, заарештованих пізніше, Мариновича і Матусевича. Репресії, у тому числі і "судові", проти українців, заявив Плющ, подвійно жорстокі. Українців переслідують не лише за демократичні погляди й домагання загальних людських прав, але насамперед за "буржуазний націоналізм". Між політичними в'язнями в СРСР

50% українців. Вистачить лише демонстративно розмовляти українською мовою, щоб на когось кинути наличку націоналіста. А це вже "злочин" ... Тихому, як викладачеві української мови, саме й це закидають. Його вже раз судили, і він відбув сім років ув'язнення. Тепер його вже вважають "рецидивістом". Вислід — 10 років ув'язнення.

Справу Олександра Сергієнка і Семена Глузмана представив американський адвокат Бартон Гол. Він їздив до Києва й контактувався з родинами ув'язнених, але його "видворили". За обидвох в'язнів склала свідчення Ніна Буковська, а її син Володимир виготовив досить докладне досьє.

Анатолія Щаранського, якому закидають шпигунство і "зраду батьківщини", боронив французький адвокат Даніель Жакобі, який ствердив, що вся справа пов'язання єврейського активіста Щаранського з діяльністю ЦРУ належить до світу вигадок. Його приятель Аркадій Попішук дав особисті свідчення, заявляючи, що звинувачення Щаранського випливають з антисемітизму режиму.

Інші два французькі адвокати Патріс Мервіль і Франсуа Морет боронили грузинських діячів Гельсінкської групи Звіяда Гамсахурдіа і Мераба Коставу. Мервіль сказав, що радянське законодавство назовні подібне до західнього. "Його можна порівняти до вітрини з чудовими продуктами, які однак не є на продаж. Кодекс маніпулюється залежно від випадку до випадку. Обвинувачений має на папері право вибирати оборонця, якого забажає, але в дійсності самі радянські адвокати, котрі приймають обов'язок оборони, іноді можуть бути арештовані. В Београді повинні бути розглянені факти цих правопорушень основних людських прав. Београд — остання можливість поставити перед судом Радянський Союз. Як будемо мовчати тепер, може, вже не бути більше београдських конференцій". Як свідок у справі Тбіліської групи виступив лікар Зурабішкілі, який запропонував, що погоджується на ув'язнення замість тих двох своїх земляків.

Про арештованого члена Литовської групи Віктора Петкуса склав свідчення його земляк і донедавна близький співробітник Томас Венцлова.

Після довгих чотириденних слухань, оборони, свідчень, запитань і правних з'ясуваннях експертів Комісія зібралася на наради для оформлення кінцевого акту. Замість детального "вироку", складено меморіал, основний пункт якого — виразне ствердження:

Друга сесія міжнародних Сахаровських слухань, після ознайомлення і вивчення нових драматичних фактів про становище в СРСР і Східній Європі, не може мати найменшого сумніву, що

порушення найелементарніших прав людини є у виразному контрасті з міжнародними угодами, що їх ці країни підписали.

Довідуємося, що у вужчому комітеті Комісії інквірентів були розходження щодо тактики і тону "вироку": італійська група і представник Сахарова, його зять Янкелевич, були за те, щоб з тактичних міркувань зформулювати обережний загальниковий осуд. Натомість скандинавські представники, які під час самих допитів були дуже нейтральні і свідків "притискали", виявилися дуже принциповими щодо засудження комуністичної практики. Кінцевий акт підписали д-р Візенталь, голова римської сесії, Маріо Корті від італійського організаційного комітету та пастор Неррсков і Фельстед Андресен від данського комітету Сахаровських слухань. Згідно з побажаннями акад. Сахарова, всі акти і перебіг слухань мають бути доведені до відома учасникам Београдської конференції. Одночасно вони будуть опубліковані окремою книгою. Під час слухань четвертого дня також повідомлено, що в Норвезькому парламенті висловлено пропозицію запропонувати на кандидата чергової премії миру Нобеля проф. Ю. Орлова і всіх членів Гельсінкських груп в СРСР.

Римські Сахаровські слухання у порівнянні з попередніми в Копенгагені 1975 року були у загальній opinii більш конструктивними. Тут менше зважали на емоції і загальні фрази. Мова була про сухі і конкретні факти. І свідчення були повніші й докладніші, складені без всякого страху так тими, що свої свідчення передали з-за залізної завіси, як і недавніми емігрантами.

Д-р Візенталь на закінчення слухань ще раз висловив побажання, щоб "болючі голоси" з того боку не були забутими на Заході.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Спроба відповісти І. Дзюбі, газеті «Русская мысль» і журналові «Посев»

Емілія Ільїна

Уявіть собі Олександра Македонського, Наполеона чи недотепу Гітлера. Хто з них дозволив би собі напередодні вирішального походу послабити військо? Та кожен з них стяв би голову найуспавленішому з своїх генералів за наказ, який послаблював би військову міць.

Сьогодні найорганізованіша сила, яка протиставляє себе радянському фашизмові, шляхетні, самовіддані, щирі люди пишуть у своїй програмі: "Закон забороняє пропаганду... і заклики до насильницького руйнування єдності Російської держави" розділ 16 програми НТС).

Як не крути, а написане однозначно. "Кладе край" — це значить: заброняє, але можна тлумачити ще й так — "карає". Звідси виходить, що для українців, вірмен, грузинів, білорусів і потім, у тій іншій, великій вільній державі вимоги законного права на самовизначення націй уже тепер кваліфікуються як заклик до насильницького руйнування єдності Російської держави і їм буде покладено край. Можна тільки гадати, як буде покладено край: будуть бесіди і роз'яснення неділимості Російської держави чи ГУЛаг на вищому історичному рівні. І як розуміти визначення "Російська держава"? В яких кордонах, дореволюційних? Теперішніх? Останнє не підходить, тепер інша держава — СРСР. Значить, дореволюційних? Російська держава від Варшави через Фінляндію до Владивостоку? Чи, може, в рамках Варшавського пакту? А що скажуть на це поляки, фіни, чехи й інші соцбрати?

Російське закордоння, чесні люди, не повинні зачіпати це делікатне питання. Тільки українці мають моральне право сперечатися про майбутню долю України: лишитися їм у складі майбутньої Російської держави чи відокремитися і створити свою незалежну і таку ж велику Українську державу. Норвегія і Швеція довго перебували в такій самій залежності, як Україна і Росія. Мова й

Емілія Ільїна — росіянка, народилася 1926 року на Уралі і там здобула середню освіту, пізніше закінчила Одеський інститут зв'язку. Протягом 30 років працювала на Україні: у Тернопільській області, на Закарпатті й у Чернігові. Останні чотири роки перед виїздом з СРСР жила в Ленінграді. Виїмігрувала в 1976 році і тепер живе в Мюнхені. — *Редакція.*

історія цих країн навіть ближчі. Норвежці боролися за незалежність і дістали її, а тепер починають говорити про об'єднання. Те саме може статися і з вільними державами Україною і Росією.

Боротьба зі злом, яке ось уже шістдесят років панує на території Російської імперії, під цю пору в стадії піднесення, а на шії солідаристів, єдиної організованої (повторюю), але зворушливо малої порівняно з супротивником сили висить камінь: непорозуміння в національному питанні.

Уся програма солідаристів, кожне її слово, кожна літера повинні бути чисті від недомовок, повинні бути справедливі від початку до кінця і стосовно всіх. Отоді то спільна справа — знищення зла в нашій покищо спільній батьківщині об'єднає всіх нас і помножить наші сили.

Я опинилася на Україні за одного з найтрагічніших періодів її історії і в тих місцях, де лилася кров росіян й українців, коли в усій Європі вже запанував мир після другої світової війни. Я тоді була молода і сліпа, але все ж дещо й мені вдалося побачити, а тепер співставляю факти і придивляюся до історії України бодай за перші сорок років 20 століття.

До "звільнення" в 1939 році Західня Україна належала до Польщі, тоді теж дошкувалися і "клали край" закликал до порушення єдності Речі Посполитої. Українців саджали в тюрми, позбавляли права навчання українською мовою і т. д.

Потім прийшли "визволителі" — Червона армія, почалася сваволя терору, рікою полилася кров. Пішли ешельони в ГУЛаг з тими, кого не розстріляли. Списки українських патріотів з польської поліції опинилися в руках КГБ (тоді НКВД). До цих списків додали десятки, сотні тисяч інших, ні в чому не повинних. Ця практика радянській людині добре відома.

Розстрілювали, вивозили на Сибір протягом 22 місяців, а 22 червня 1941 року тюрми, монастирі й інші приміщення, використовувані як місця ув'язнення, були переповнені. Німець наступав, Червона армія відступала, навколо тюрем гули трактори, щоб дезінформувати сусідніх мешканців: під виття тракторів розстрілювали в'язнів. Треба припускати, що на це був наказ з Москви, бо трактори гули не тільки коло тюрем Західньої України, але й у Смоленську, і в Чернігові. Про це розповідали мені самовидці. Скільки сотень тисяч знищено було таким способом на всій пізніше окупованій території СРСР?

На Україну прийшли німці і теж почали розстрілювати патріотів. Окупанти різні — жертви усе ті самі українці. Але куди тим німцям до російського розмаху. Я свідомо говорю *російського*, хоч у числі советських карателів було немало й українців.

Після "звільнення" від німців західніх областей України терор відновився з ще більшою силою. Правосуддя не було, як не було його ніколи й ніде в СРСР. Заарештовували українську інте-

лігенцію, селян і селянок, розстрілювали, засилали на Сибір. Вивозили на Сибір цілими селами, давали одну годину, щоб зібратися, і гнали етапом на залізничну станцію. А спустошене село тут таки грабували советські мародери під виглядом конфіскації майна для Райспоживспілки, де секретарі райкомів та їх жінки часто билися, ділячи це майно — селянські спідниці, подушки і саморобні килими.

Росіяни! Ми винні перед чеченцями, кримськими татарами, німцями Поволжя, а перед українцями найбільше.

Прочісування України ніколи не припинялося. Концтабори й донині більше ніж на половину заповнені українцями. І там, у таборах, вони не капітулювали ні перед кримінальними злочинцями, ні перед сваволею радянських законів. Хто очистив політичні табори від стукацтва і терору кримінальних? Українці.

Нова хвиля репресій на Україні у шістдесятих роках охопила Київ і східні її області. І знову до тюрем і таборів Росії й Сибіру пішла нова генерація сміливої й думаючої української молоді.

А що українськими катами керують з Москви, як нам, росіянам, уникнути відповідальності за це нове лихоліття українського народу?

Примітне те, що політв'язні українці і росіяни у тюрмах і таборах, здається, не мають розходжень у національному питанні, у питанні бути Україні самостійною чи входити до складу майбутньої великої і неділимої Росії. Про це свідчить лист Буковського й інших росіян, що підписалися під цим листом. А тут, на еміграції, за цілковитої безпеки ламають з цього приводу списи, пробачте — пера, роздратовано бризкають чорнилом.

Русифікація України не звук, не тільки слова. Сьогодні русифікацію на Україні бачить і сторонній, не зацікавлений глядач. А як боляче спостерігати її українському патріотові? Не буду говорити про глибини, мені вони не відомі. Розповім про те, що доводилося спостерігати щоденно, на поверхні української дійсности.

Приїхавши на Україну, я почала вслухатися в незнайому і незрозумілу мені мову; я почула спільні корені, почула російські слова з іншими наголосами, з іншими приростками, закінченнями. І я з апльомбом молодости у присутності двох українців зробила заяву, від якої червонію й тепер. Я сказала: українська мова — це зіпсована російська.

Тепер, коли на моє питання, поставлене по-російськи, у Київському університеті кладуть слухальце зі словами: "Пробачте, я не розумію по-російськи", — мені гірко, але я не проклинаю українських націоналістів. (Слово націоналіст з часом, гадаю, набере свого справжнього значення: цим словом будуть називати національних героїв).

Ще гірше мені було спостерігати на Україні, що в українських дітей атрофована любов, зацікавлення українською культурою. Українці міст воліють віддавати дітей у російські школи. Багато українців у містах говорять українсько-російською мішаниною, байдужі до історії України, не знають *Пана Халявського*, українців, які переїхали з західних областей до східних, називають з образливим відтінком — бандерівцями.

У моїх дітей був чудовий педагог — учитель української мови і літератури. Він викладав свої лекції блискуче. Хто й не любить української літератури — полюбить її, посидівши лише на одній його лекції. Мої молоді співробітниці, у недалекому минулому його учениці, оповідали про нього з захопленням, і напевно вони на все життя збережуть любов до предмету, який він викладав. Теперішні діти галасують на його лекціях, зривають їх, утікають з його лекцій. Майстерність учителя не згасла, він не старий: йому ледве за п'ятдесят. Але йому не вистачає сили захопити глухих. У родинях майже перестали виховувати інтерес до національної культури.

Радянська інтелігенція на Україні, вихідні з села, що позакінчували технічні високі школи, в яких викладають виключно по-російському, намагаються бути "культурними" — говорити по-російському. Говорити рідною мовою соромляться — некультурно.

Я часто говорила своїм співробітницям:

— Чому ви не говорите своєю рідною мовою, вона прекрасна.

— Та якось незручно.

Не випадкова тривога українців за рідну культуру. Ці факти повсюдні. Народна інтелігенція соромиться рідної мови. У містах України вона вимирає. Рідко почуєте в трамваї українську бесіду. Іноді почуєш, коли говорять студенти університету: мова чиста і звучить, як музика.

Ішов 1944 рік. Я, тоді ще дівча, їхала з Уралу на Україну працювати за розподілом після закінчення технікуму. Потяг сунувся дуже повільно, я дивилася у вікно. Була ніч, українська ніч. На темному небі догоряла смужка заходу, десь на краю безко-нечного степу. І весь час, майже всю ніч, у протилежному кінці вагона співало кілька чоловічих голосів. Що то був за спів! Вони співали тихо, лише подеколи ледь посилював свою партію один голос. Пісні слалися по степу, і мені здавалося, що вони доповнювали красу цієї казкової ночі. Вони співали "Реве та стогне Дніпр широкий", "Повій, вітре, на Вкраїну", "Пісню Кармелюка". Хто чув ці пісні, знає: не полюбити їх не можна. Але пісню про Кармелюка мені жодного разу після того чути не довелося. Чому її не співають?

Єдине, що з певністю можна сказати: до своїх пісень не охолола Україна, не те що росіяни, які забули свої прекрасні пісні під тиском пісень радянських композиторів. Українські пісні співає і село і освічені люди в містах та міських виселках. Але й українській пісні загрожує те саме, що й *Панові Халявському*: скоро її забудуть.

Молодий доріст, мешканці міст і містечок, яким сьогодні 10-15 років, співають пісні Едварда Хіля, Сазонової, Зикіної, псевдонародну беліберду, "цветочки-лютікі". Молодь виростає оглухлою до рідних мелодій. Сільська молодь у паніці біжить з рідних хат, тулиться по гуртожитках і кутках. Як уже тут зберігати народні традиції.

У родині моїх знайомих, інтелігентних людей, батько — кандидат наук, мати — архітект, двоє музично обдарованих дітей від ранку до вечора співають під акомпаньямент фортепіяна. До них часто приходять старий їх дідусь, теж учитель української мови. Він сидить і сумно слухає... "Прощай девчонка, пройдут дожди". Діти знають, що українська пісня дідові солодша від меду, що їх улюблений дідусь ширий українець, та й діти ці українці, у них українське прізвище. Знаючи цю маленьку українську трагедію, я подарувала співакам збірник *Пісні Гмирі*. Думаю, що він і досі припадає пилом.

І ніколи діти в цій родині не говорять українською мовою, мати з батьком також, вони занадто інтелігентні, досконало володіють російською.

Начебто й не було урядового указу, яким заборонено українську мову, але умови сучасного життя українців, тривала перевага тих, що володіють російською мовою, принижує українську; у висліді тільки село та незначна частина міського населення говорить рідною мовою.

Скажений темп життя, вічні нестатки у більшості населення, жебрацьке животіння міської інтелігенції змушують міське населення жити, забуваючи про прекрасні народні традиції, позбавляючи себе і дітей такої радості.

Те саме діється й у російських областях СРСР: байдужість до всього, що не має практичного значення. Так само фальшується рідна історія, у молоді, за малими винятками, немає зацікавлення рідною літературою, Пушкіна не знають і не хочуть читати, захоплюючися советськими бойовиками. А на Україні до того всього додається ще колись запущений у рух, а тепер уже автоматичний гніт русифікації.

У програмі НТС сказано: "НТС — це політична організація, яка бореться проти диктатури КПРС за встановлення в країні демократичного ладу на базі свободи, прав і соціальної справедливості".

От і буде справедливо дати українцям, грузинам, вірменам, вирішувати свої національні питання.

А росіяни нехай турбуються своєю батьківщиною — Росією. Зробімо порядок у себе дома, роботи вистачить надовго (після "диктатури КПРС"), як у занехаяному, давно не обжитому домі. Скільки у нас проблем: соціальних, економічних, етичних? Скрізь у нас пуста, усе вкрите пилюкою, павутинням. А на павутині повзають відгодовані павуки — слуги народу.

Особисті записки із з'їзду славістів та інших конференцій

Марта Богачевська

Тридцять років тому вісім американських науковців, занепокоєні тим, що американці не досить вивчали східноєвропейську проблематику, створили Американську асоціацію сприяння слов'янознавству, знану в скороченні як АААСС (від англomовної назви American Association for the Advancement of Slavic Studies). У жовтні 1977, у Вашингтоні, на бенкеті, який входив у програму Дев'ятого загального з'їзду АААСС, було 2000 осіб, членів та гостей асоціації.

Головним промовцем на бенкеті був сенатор Дік Кларк, член АААСС, член сенатської комісії міжнародних справ і голова її підкомісії африканських справ. Він говорив про відношення знання до влади і при тому дорікав американським науковцям, мовляв, вони так вглибились у вивчення Східної Європи, що інколи забувають про потребу реальних порад для законодавців, яким не раз бракує потрібних багатогранних інформацій для встановлення корисних для тих же науковців законодавств. Практичне зауваження "своєї людини" яка є всередині машини влади.

Тридцять років тому Трансільванія — навіть пересічному освіченому американцеві — навівала картини вампіра Дракули. Тепер, серед доповідей на з'їзді АААСС були такі, як "Словінська література під час першої світової війни", "Нинішнє міжнародне значення інтегралів Сречка Косовеля", "Роля традиційних ієрархій у проводі Румунії", "Історіографія східноєвропейських рухів опору в західних мовах" та "Фолкльор і 'Слово о полку Ігореві'".

Сьогодні важко говорити про брак знання Східної Європи в Америці. Спеціалістів різних галузей цієї наукової ділянки є аж надто багато. Тепер уже говорять про перекваліфікацію, про завузькі академічні спеціалізації, про надпродукцію спеціалістів і серйозніше розглядають можливості кар'єри поза університетами. На з'їзді окремі сесії були присвячені таким практичним справам, як потреба зв'язків у слов'янознавстві між усіма рівнями освітньої системи (від початкових шкіл до університетів), навчання російської мови в царині торгівлі, методи навчання мов у зв'язку з потребами бюрократії.

■

Тепер у складі АААСС входять десять регіональних філій, які

влаштовують окремі з'їзди для членів, що живуть в тих частинах Америки, та сім товариств, які згуртовують спеціалістів різних частин Східньої Європи і слов'янського світу. Крім того, 63 американські університети є членами-установами АААСС, і в раді директорів асоціації є представники шести всеамериканських асоціацій — економістів, соціологів, географів, істориків, політичних науковців і вчителів слов'янських та східноєвропейських мов. Цього року дві із цих всеамериканських асоціацій заступають українці.

З'їзди АААСС це свого роду науковий ярмарок. На вашінгтонський з'їзд прибуло приблизно 3000 учасників. Коло сто видавництв виставляли під час з'їзду свої видання. Серед них були книгарні, які імпортують радянські книжки, а також польська книгарня. Тут також видавництво "Смолоскип" мало свій стенд з виданнями, фотографіями українських дисидентів і петицією в їх оборону.

На з'їзді була нагода взяти участь у понад сто наукових сесіях, і, як це звичайно буває, одні з них притягали велике число зацікавлених, а інші по кільканадцять спеціалістів.

Але з'їзд того роду це у великій мірі нагода зустрітись, поговорити, довідатися про можливості одержати працю, може, знайти видавця для свого рукопису, зустріти колегу, який скритикував вашу працю, або того, кого ви вкололи кількома болючими реченнями. Є нагода довідатися, над чим хто працює. Останніми роками на з'їздах АААСС є чимало найновіших емігрантів з країн східнього бльоку, але цього року в цій категорії учасників був один унікальний молодий чоловік: два чи три місяці перед з'їздом він був радянським дипломатом в Уганді, а тепер він політичний утікач. За спеціальністю він африканіст і на з'їзді славістів йому порадили поїхати через місяць до Гюстону в штаті Тексас, де мав відбутися з'їзд американської Асоціації африкознавства.

Деякі сесії на з'їзді АААСС мали зовсім практичний характер. На цих сесіях люди з особистим досвідом говорили про архівальні фонди в Америці й Європі, нові бібліографічні джерела, які є в процесі творення, та нові засоби наукових інформацій. Обговорення програм культурного обміну з країнами Східньої Європи були на програмі цього, як і кількох останніх з'їздів АААСС.

Вашінгтон називають містом одного промислу — політики, і це не могло не відбитися на програмі з'їзду славістів. Серед інших, проф. Реджіналд Зельник з Каліфорнії звернув увагу на надто

велику кількість тем із сучасною закраскою, чи як він висловився, "політичною кольоритністю". Він мав на увазі такі теми сесій як: "Плюралізм у комуністичних суспільствах", "Аналіза вкладу і виробництва в СРСР", "Радянська політика на Близькому Сході", "Контроль озброєння і радянське слов'янознавство" та "Нагляд над радянськими збройними силами". Доповіді на того роду сесіях читали не тільки науковці з різних частин Америки, але й місцеві — працівники уряду, збройних сил і Центрального Розвідувального Управління. Проте, це вказує не так на політизацію слов'янознавства в Америці, як на те, що ця галузь науки вже стала повногранна та що Східня Європа wraz із Радянським Союзом становлять один із важливих елементів сучасної політики. Ось приклад одної з дуже актуальних тем — сесія п. н. "Радянський Союз і Африка" складалась із чотирьох доповідей: "Африканські політичні сили і Москва", "Радянська політика в Африці", "Китайський чинник", "Американський розмір".

Інакше кажучи, програма з'їзду віддзеркалювала широкий спектр зацікавлення сучасних спеціалістів. Він включав не тільки справи вивчення славістики, але і те, як зберегти знання мови серед нащадків поселенців із Східньої Європи (сесія на тему "Що діється із слов'янськими мовами в Америці?" з доповідями про українську мову в Канаді, словінську в Америці, етнічну пресу і про двомовність серед росіян).

Представники радянського посольства, які брали участь в цьому з'їзді (він проходив у готелі за один квартал від посольства), нарікали на уклад програми, але не тому, що на ній були надто сучасні теми, а тому, що серед тем були такі, які аналізували дисидентський рух, наприклад: "Політика і психіатрія в СРСР", "Опір і його розгалуження в СРСР", "Гельсінкі і права людини" (ця остання сесія притягнула особливо велике число учасників, дарма що відбувалася наприкінці з'їзду, коли вже чимало людей збираються виїжджати, бо на ній обговорювано найновіший розвиток справ у Београді, а в дискусії брали участь люди, які дуже недавно виступали в оборону прав людини в Радянському Союзі).

На інших сесіях була мова про неофіційні течії чи то в мистецтві, чи філософії, чи навіть у політиці, як от консерватизм старого слов'янофільського покрою.

Підбір тем і необмежена дискусія над ними, участь значної кількості емігрантів з Радянського Союзу — в тому числі і таких як Амальрик і Плющ, підписування петицій в оборону українських політ'в'язнів — усе це не подобалося радянським учасникам і вони вважали, що асоціація їх офіційно образила.

Читач *Сучасности* може нетерпеливитися: де ж тут українці? В тому то й діло. Вони були всюди на з'їзді: за головним столом на бенкеті як спеціальні представники інших наукових організацій, серед організаторів з'їзду, серед працівників управління, що відає культбміном, на сесіях як доповідачі, коментатори і дискусанти, серед тих, які стараються влаштуватися на роботу, і серед тих, які рішають, кого прийняти на роботу, серед бібліографів і видавців.

Україна нині вже не екзотика; україністика не раритет. Проголошування існування українського народу на цьому форумі було б рівнозначне з твердженням, що у Вашингтоні є багато урядових будинків. На сесію п. н. "Сучасна українська політика" (мається на увазі, очевидно, не еміграційну політику), що її вів Ярослав Пеленський, прибуло коло сто осіб, хоч у той час на з'їзді проходило дев'ять інших сесій. У склад цієї сесії входили такі доповіді: "Микола Скрипник і Петро Шелест: есей про тривалість українського націонал-комунізму" (Ярослава Білінського), "Сучасна українська партійна політика" (Кей Олівер), "Націоналізм як політичне питання на Україні" (Вернера Гана), "Історіографія, політика та ідеологія" (про КПЗУ і КПУ — (Романа Сольчаника), і "Український опір символічна політика та соціо-демографічні аспекти" (Кеннета Фармера). Головним дискусантом на цій сесії був Роман Шпорлюк.

Це була, як її називали, українська сесія на з'їзді, але українці виступали і в інших частинах програми. Орест Субтельний говорив про "Встановлення прямого імперського контролю над Україною в період Петра I"; Ярослав Рудницький про "Втримування української мови в Канаді і США"; Ігор Каменецький головував на сесії "Націоналізм і комунізм у СРСР і Східній Європі", а Олег Федішин на тій же сесії читав доповідь на тему "Радянська концепція національності: риторична чи остаточна розв'язка?". Роман Шпорлюк читав доповідь про українську мову в трьох державах на сесії п. н. "Стандартизація мов у Східній Європі".

Непогано! І все це на одному з'їзді у Вашингтоні. Через тиждень, 20-22 жовтня, в канадському університеті МекМестер у Гамілтоні відбулась окрема конференція присвячена польсько-українським взаєминам у минулому і тепер. На конференцію, що її мотором був Петро Потічний, а фундаторами Канадська Рада, МекМестерський університет і Канадський Інститут Українознавства при університеті Альберти, прибули науковці і дослідники з Європи, США і Канади. Крім ряду доповідей, які розглядали різні деталі українсько-польських взаємин, з тематичною промовою виступив такий метр англійських істориків як Г'ю Сітон-Вотсон.

У листопаді 1977, в Меріландському університеті біля Вашингтону відбулася міжнародна конференція з історії жіноцтва. Там виступали доповідачі з різних кінців світу з тематикою, що простягалася від археології до новітнього злочинства. Але й на цій конференції "ми були" — я читала доповідь про початки і розвиток українського жіночого руху.

Іноді ще хтось ляпне якусь дурницю про Україну й українців у якійсь статті, або появиться якась підленька книжка, і наш колективний тиск крові відразу підскакує. Тоді ми вертимосся на місці, стискаємо кулаки і пишемо обурені листи до редакцій і видавництв. Дехто з нас постійно займається Ширенням Правди про Україну (тільки з великих літер!). Але я думаю, що наша проблема глибша. Час на ШПУ вже минув. Про нас знають.

Тепер нам треба нових праць, глибших наукових аналіз, фінансування нових дослідів. Нам — треба більше знати про себе.

Вирок у справі М. Руденка та О. Тихого

У тексті вироку Руденка і Тихого, що розповсюджений у самвидаві й недавно продістався за кордон, розкривається широка картина умов життя в сучасній Україні. Там сьогодні судять людину на довгі роки позбавлення волі за те, що вона пише протести до представників влади проти грубого порушення національних, політичних та соціальних прав українського народу; за те, що веде з ними розмови на ці теми, а коли це не дає результатів, розповсюджує ці думки серед інших громадян СРСР. Це робили Руденко й Тихий, і їхня діяльність не переходила меж обов'язуючих у СРСР законів. Не зважаючи на це, їх судили на закритому суді, а присуди їхні були раніше визначені державно-партійними чинниками.

З огляду на розмір вироку Руденка і Тихого, повний текст його появиться в одному із Зошитів самвидаву, які готуються до друку у в-ві "Сучасність". Тут подаємо тільки важливіші уривки з тексту за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 10 лютого 1978.

ВИРОК

Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки 1 липня 1977 року Судова колегія в кримінальних справах До-нецького обласного суду, в складі:

Головуючого — Зінченка Е. М.

Народних засідателів — Неруми Л. Д., Лукашенка А. Я.

При секретарі — Сусідко Н. Г.

З участю прокурора Аржанова П. С. і адвокатів Корецького А. Г. та Олежевніна Ф. І. розглянула на відкритому судовому засіданні в місті Дружківці справу про обвинувачення:

РУДЕНКА МИКОЛИ ДАНИЛОВИЧА

народженого 19 грудня 1920 року в селі Юріївці, Олександрівського району, Ворошиловградської області, українця, громадянина СРСР, непартійного, у 1976 році виключеного з членів КПРС за серйозні ідеологічні відхилення в своїй літературній діяльності, з середньою освітою, одруженого чотири рази, батька чотирьох дітей, пенсіонера, інваліда Великої вітчизняної війни, нагородженого орденом "Червоної зірки" і медалями,

виключеного в 1975 році із Спілки письменників УРСР, не судженого, мешканця міста Києва, с. Конча-Заспа, д. 1, кв. 8, у здійсненні злочину, передбаченого ст. 62 ч. I КК УРСР і ст. 70 ч. I КК РРФСР.

ТИХОГО ОЛЕКСІЯ ІВАНОВИЧА

народженого 27 січня 1927 року на хуторі Їжевка, Константинівського району, Донецької області, українця, громадянина СРСР, непартійного, з вищою освітою, неодруженого, раніше 2 рази одруженого, в 1949 і 1952 роках, батька двох дорослих дітей, раніше судженого в 1957 році Донецьким обласним судом за ст. 54-10 КК УРСР на 7 років позбавлення волі і на 5 років позбавлення прав за п. "а" ст. 29 КК УРСР, звільненого з місць позбавлення волі після повного відбуття строку покарання 15 лютого 1964 року, працював пожежником при Константинівському відділі професійної пожежної сторожі УВД Донецького облвиконкому, у здійсненні злочину, передбаченого ст. 62 ч. II і ст. 222 ч. I КК УРСР.

Судова колегія встановила:

Підсудні Руденко і Тихий, на ґрунті антирадянських націоналістичних переконань, систематично, впродовж багатьох років виготовляли, берегли і розповсюджували антирадянську наклепницьку літературу і матеріяли, в яких містяться наклепницькі вигадки, які порочать радянський державний і суспільний лад, з метою ослаблення і підриву радянської влади. Руденко з цією метою передав на Захід деякі антирадянські матеріяли, де вони були використані ворожою пропагандою в підривних цілях проти Радянського Союзу.

Крім того, Руденко робив заходи для дальшого поширювання контактів з іноземцями з капіталістичних країн, з ворожих міркувань зокрема старався встановити зв'язок з представниками консульату США в Києві і через них передавати на Захід матеріяли проти Радянської України. Підсудні також провадили антирадянську агітацію і пропаганду в усній формі [...]

Злочини були здійснені при таких обставинах.

У першій половині 1960-их років Руденко виготовував чорновик документу з питань політичної економії і філософії, в квітні 1963 року він виготовував т. зв. реферат з питань політекономії, підписав його псевдонімом Н. Федоров. У січні 1972 року Руденко виготовував ворожий документ у виді т. зв. "листа" до одного з керівників ЦК Комуністичної Партії України. В цих документах він з ворожих позицій старався ревідувати вчення марксизму-ленінізму, знеславити радянську дійсність, радянський народ і практичну діяльність КПРС і радянського уряду в сфері будівництва комунізму [...].

Перший антирадянський документ Руденко зберігав у себе вдома з метою розповсюджувати його далі, інші документи він розмножив на друкарській машинці і по одному примірнику вислав до партійних органів. [...]

У 1972-74 роках Руденко виготовував декілька варіантів документу п. н. "Енергія прогресу", останній з яких, виготовлений у 1974 році, має ворожий характер. [...]

Тоді ж, у 1974 році, Руденко розмножив цей документ, два примірники передав до Москви Сахарову А. Д. і Турчинові В. Ф., один зберіг у себе вдома. Крім того, Руденко познайомив з цим документом Каплуна І. О. і Бердника О. П.

22 травня 1974 року Руденко виготовував і розмножив на власній друкарській машинці документ п. н. "Післяслово", як передмову до свого ворожого документу "Енергія прогресу". У "Післяслові" він наклепницьки твердить, що радянська література нібито перебуває в застою. Обороняючи т. зв. "інакодумаючих", він доводить, що відношення нашого суспільства до них нагадує відношення "католицьких церковників". [...]

У 1973-75 роках Руденко склав антирадянські вірші п. з. "Загравав над серцем", "Чорні люди", "Де ми?", "Відповідь колишньому другові", "Перед пуском Канівської ГЕС" і т. зв. "Прощання з партквитком", у яких знаходяться наклепницькі вигадки, які знеславляють радянський державний і суспільний лад. [...]

У березні 1975 року Руденко виготовував антирадянський документ п. н. "Кредо єдності", в якому з націоналістичних позицій зводить злобні наклепницькі вигадки. [...]

У квітні-травні 1975 року Руденко склав антирадянський документ у формі т. зв. "Відкритого листа" до одного з керівників КПРС, в якому висловив злобні наклепницькі вигадки. [...] Тоді ж, у 1975 році, Руденко розмножив "Відкритий лист" і розповсюджував його в Києві, розіслав його поштою людям, прізвища й адреси яких узяв з телефонічного довідника. Один примірник він вислав до партійних органів. Текст цього документу впродовж 1975-1976 років кількаразово передавали в Радянський Союз ворожі радіостанції, а також він був опублікований на Заході в антирадянській націоналістичній пресі, зокрема в антирадянському журналі *Сучасність* (1975 року), який виходить в Мюнхені (ФРН).

Машинописні примірники т. зв. "Відкритого листа" Руденко додав як складову частину до свого збірника п. н. "Чи можна заступити сонце?", якого було 5 примірників. [...]

16 вересня 1975 року він написав документ у формі листа до Відділу науки при ЦК КПРС з копіями для Відділу науки при ЦК КПУ і для мешканця Москви Турчина. Обвинувачений зізнався, що 10 жовтня 1975 року він склав і особисто розповсюджував

документ у формі листа до Сахарова, один примірник якого переслав адресатові. Вина підсудного потверджена протоколом обшуку, під час якого були вилучені згадані документи. [...]

У лютому 1976 року під час перебування на лікарському обслідуванні в київській лікарні, у зв'язку з оформленням на пенсію, Руденко написав ворожий документ у формі поеми під назвою "Історія хвороби". З рукописом згаданого документу Руденко в лютому-березні 1976 року познайомив у тій же лікарні Бердника. У березні 1976 року підсудний виготовував три машинописні примірники. Цей антирадянський документ попав на Захід, де був використаний націоналістичною пресою, зокрема *Свободою* (м. Нью-Йорк, США), яка 23 грудня 1976 року надрукувала детальну рецензію з цитатами з цього документу. [...]

У 1970 році Руденко почав писати т. зв. роман *Орлова балка*, остаточний варіант якого він закінчив у 1976 році. У цьому антирадянському документі він користується устами вигаданих персонажів, щоб висловлювати зловісні клеми на радянський державний і суспільний лад, внутрішню і зовнішню політику КПРС і радянського уряду. В документі він зокрема твердить, що в Україні, нібито, провадиться насильна "русифікація". Влітку 1976 року Руденко розмножив на друкарській машинці цей документ у трьох примірниках, один з яких він зберігав у себе вдома.

У 1974-1976 рр. Руденко виготовував антирадянський пашквіль під назвою "Прощай Марксе — вітай Кене!", який скомпонований в один ворожий документ п. н. *Економічні монолози*. У цьому документі він з ворожих до радянського суспільства позицій, під виглядом критики марксизму, склав зловісний наклеп на радянську дійсність, радянський народ, діяльність радянського уряду і КПРС. [...]

На початку 1975 року Руденко з допомогою своєї дружини, Руденко Р. А., цей твір розмножив і розповсюдив: передав для ознайомлення Сахарову, Турчинові і Твердохлібові. З цим документом він познайомив свого сина — Руденка А. М.

Пізніше Руденко перефотографував остаточний текст документу *Економічні монолози* і плівку розповсюдив: по одному примірнику передав Григоренкові й Орлову, а в 1974 році познайомив з ним Бердника в його помешканні.

Антирадянський документ *Економічні монолози* попав на Захід і використовується там у підривних акціях проти Радянського Союзу. 26 листопада 1976 року націоналістична газета *Свобода* (Нью-Йорк, США) помістила рецензію на цей документ і повідомила, що повний текст праці буде надрукований у видавництві "Сучасність". Про цей ворожий документ неодноразово велися передачі антирадянською ворожою радіостанцією "Свобода".

У серпні 1976 року Руденко одержав від Григоренка рукопис його антирадянського документу п. н. "Передмова", у якому з ворожих позицій викладені злобні наклепи на радянський державний і суспільний лад. Згаданий антирадянський документ "Передмова" попав на Захід. Він був надрукований на сторінках січневого числа націоналістичного журналу *Сучасність* за 1977 рік. [...]

14 жовтня 1976 року Руденко написав ворожий документ п. н. "Не хочеш бути падлюкою — в тюрму!", в якому, захищаючи заарештованого органами прокуратури м. Києва за кримінальний злочин Ковтуненка, зробив злобний наклеп. Він очорнює радянську дійсність, називає Україну "багатострадалною", очорнює політику уряду, в результаті якої голод 1933 року був нібито створений штучно для знищення "кожного четвертого українця". [...]

14 листопада 1976 року Руденко написав ворожий документ п. н. "До людей доброї волі". [...] У цьому документі він прикриває свою антирадянську діяльність нібито "боротьбою за права людини", очорнює національну політику КПРС і радянського уряду, каже, що в Україні нібито проводиться насильна "русифікація", що в нашій країні нібито існує "великодержавний шовінізм". [...]

На протязі 1976 року Руденко одержував поштою від осіб, яких не назвав судові, ряд антирадянських наклепницьких документів. [...] З метою майбутнього використання їх у своїй злочинній антирадянській діяльності, він зберігав їх у своєму помешканні до дня арешту. Таким був рукописний документ нездентифікованого автора у формі "Звернення до українського відділу закордонної радіостанції 'Голос Америки' ", в якому з ворожих націоналістичних позицій очорнюється радянська дійсність, також рукописний документ у формі заміток про т. зв. "Український Національний Фронт". У ньому твердиться, що український народ буцімто позбавлений права вільно виявити свої прагнення, переконання.

Руденко зберігав антирадянський рукописний документ засудженого за ворожу діяльність Мороза *Хроніка опору* [...], 5 проявлених фотоплівки, на яких зфотографовано машинописний текст антирадянського документу Дзюби п. н. *Інтернаціоналізм чи русифікація?* [...], антирадянську книжку п. н. *Українська інтелігенція під судом КГБ*, видану 1970 року за кордоном видавництвом "Сучасність". Він також зберігав 41-ий випуск *Хроніки поточних подій* за серпень 1976 року.

11 листопада 1976 року під час перебування в Москві разом з душевно хворим Григоренком склав і підписав "Повідомлення" про створення т. зв. "Української громадської групи сприяння

виконанню Гельсінкських угод". Текст згаданого "Повідомлення" Руденко передав того ж дня в помешканні Гінзбурга в Москві, кореспондентові західнонімецького телебачення Бердну Нільсенові-Штокбі, і вже 17 листопада 1976 року націоналістична газета *Свобода* (Нью-Йорк, США) помістила на своїх сторінках повідомлення про вищезгадану т. зв. "Групу сприяння", створену Руденком. [...]

У той же період Руденко особисто від свого імени і від імени своїх однодумців склав, розмножив і розповсюдив ворожі радянському суспільству документи: т. зв. "Деклярація" і "Меморандум ч. I".

В антирадянському документі п. н. "Меморандум ч. I" з буржуазно-націоналістичних, ворожих до радянського суспільного ладу позицій говорить про те, що в Радянському Союзі "проводяться репресії проти борців за громадські права". В документі видвигається ідея відокремлення України від Радянського Союзу, робиться старання виправдати антирадянську пропаганду і обвинувачується Радянський Союз у порушенні прав людини і прав націй на самовизначення. [...]

Підсудний Руденко, поширюючи свою антирадянську діяльність, став на шлях прямого звернення до закордонних націоналістів, які повідомили про створення т. зв. "Вашінгтонського комітету для здійснення Гельсінкських гарантій для України". [...] Так 21 листопада 1976 року до Руденка телефонував з Вашингтону Богдан Ясень, назвав себе секретарем згаданого "Комітету". У відповідь на його питання, підсудний передав інформацію, яка знеславлює радянський державний і суспільний лад. [...] Частина цих ворожих вигадок Руденка була використана націоналістичними провідниками за кордоном, наприклад, 9 грудня 1976 року на сторінках націоналістичної газети *Свобода*. [...]

Знаючи, що виготовлені ним документи публікуються на Заході в антирадянській націоналістичній пресі і широко використовуються за кордоном ворожою пропагандою в підривних діях проти Радянського Союзу, Руденко не тільки не виступив проти цього, але з власної ініціативи встановлював і робив заходи для дальшого поширення контактів з чужинцями з капіталістичних країн, зокрема старався з ворожою метою встановити зв'язок з представниками консульства США в Києві і через них передавати на Захід наклепницькі матеріали проти СРСР. Інформацію такого характеру він передавав через міжнародний телефон буржуазному націоналістові Богданові Ясеневі, який живе в США і є головним редактором антирадянської інформаційної служби "Смоскип". [...]

Підсудний Тихий в січні 1972 року склав ворожий соціаліс-

тичному суспільству документ п. н. "Роздуми про українську мову і культуру в Донецькій області", в якому робить наклепницькі вигадки, які знеславляють радянський державний і суспільний лад. [...] З націоналістичних позицій твердить, що корінне населення Донецької області нібито позбавлене культурного життя. [...] Заявляє, що сучасне положення буцімто приводить до занепаду культури і до асиміляції українського корінного населення. Цей документ Тихий розповсюджував: вислав рукопис у редакцію обласної газети *Радянська Донеччина* з вимогою надрукувати його. Тихий неодноразово на початку 1972 року відвідував редакцію і в розмові з працівником газети Цепраном М. І. боронив наклепницький зміст свого документу. Крім того, підсудний при кінці 1973 року передав виготовлену ним рукописну копію цього документу жителеві міста Краматорська — Грибенюкові, а машинописний примірник, разом з іншими своїми документами, передав у травні 1976 року жителеві міста Дніпропетровського — Береславському. [...]

При кінці 1972 року Тихий склав другий ворожий документ п. н. "Думки про рідний Донецький край". У цьому документі Тихий робить злобні наклепницькі вигадки. [...] Стверджує, що в Україні, а зокрема в Донецькій області, буцімто проводиться насильна масова асиміляція українського населення, нищиться українська мова і культура. Виступаючи проти дружби радянських народів, Тихий у цьому документі називає людей неукраїнської національності, які живуть в Донецькій області, "колоніалістами" і "пляраторами". З метою розповсюдження цього документу Тихий розмозжив його на друкарській машинці і в 1973 році передав примірники для ознайомлення жителеві м. Жданова — Путре, а в травні 1976 року жителеві Дніпропетровського — Береславському. Один примірник цього документу він зберігав у себе вдома.

З метою підриву і послаблення радянської влади підсудний Тихий проводив на протязі 1968-1976 рр. серед своїх знайомих та інших осіб антирадянську пропаганду. [...] Старався доказати, що в Україні буцімто проводиться насильна русифікація органами влади, що українська мова є "занедбана", старався внести ворожнечу у братерські взаємини між українським і російським народами. [...]

Тихий працював у 1972 році на будові Запорізької ГЕС, де в присутності Чупринки неодноразово наклепницьки запевняв, що тепер у Радянській Україні начебто немає письменників, які правдиво висвітлювали б історію України й українського народу, що українська мова нібито "занедбана". Того ж року Тихий, познайомившись з Добрянським, у його присутності запевняв, що

українська мова в Донбасі начебто занепадає, що, мовляв, у Донецькій області проводиться русифікація і асиміляція, що в Україні "затискають" українську мову, літературу. [...]

Судова колегія встановила, що злочинна діяльність Тихого була спрямована на підри्व і на ослаблення радянської влади. Про це свідчать його антирадянські, націоналістичні переконання, зміст складених і розповсюджених ним вищенаведених документів, а також висловлюваних ним усно наклепницьких вигадок. [...]

На основі вищедоведеного і керуючись ст. 323-324 КПК УРСР, судова колегія для кримінальних справ Донецького обласного суду

ПРИСУДИЛА

визнати винним і покарати Руденка, Миколу Даниловича за ст. 62 ч. I. КК УРСР позбавленням волі на строк 7 років та засланням на 5 років. [...]

Тихого О. І. за ст. 62 ч. II КК УРСР на позбавлення волі на строк 10 років та 5 років заслання. [...]

Головуючий (підпис)

Народні засідателі (підписи)

Вірно: Керівник справи, заступник голови Донецького обласного суду, Зінченко Г. М.

Руденко відкинув пропозицію КГБ покаятися

У жовтні м. р., ще перед виїздом з СРСР, генерал Петро Григоренко звернувся відкритим листом до учасників Београдської наради і Міжнародної Амнесії, в якому запротестував проти намагань КГБ психічно заламати Миколу Руденка. Відповіддю на спроби КГБ був вірш Руденка, відомий уже на Заході з попередніх повідомлень. Передруковуємо його нижче за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 22 листопада 1977. Звернення Григоренка розповсюджене у самвидаві. Подаємо повний його текст за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 20 лютого 1978.

ПРОТЕСТ ГЕН. ГРИГОРЕНКА

10 лютого 1977 року я і вісім інших радянських громадян, серед них лавреат Нобелівської нагороди миру Андрей Сахаров, письменники Лідія Чуковская і Лев Копелев, відомий московський адвокат Софія Калістратова, звернулися до Прокурора України в справі керівника Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, письменника і філософа Миколи Руденка, з проханням відмінити його арешт на іншу форму затримання — не під сторожею.

У нашому проханні ми покликалися на радянські закони і звернули увагу: "Руденкові М. Д. уже 65 років. Він ніколи не був суджений. Є інвалідом Вітчизняної війни. У наслідок поранення на фронті Руденко має пошкоджений хребетний стовп... Для такого інваліда — в'язничний режим рівнозначний зі смертю".

І насправді виявилось, що у в'язничних умовах така рана не тільки загрожує швидкою смертю. Вона може стати джерелом безупинних катувань. Ще під час слідства Руденкові пропонували "покаятися" і проголосити розв'язання очолюваної ним Групи. "Якщо ви це зробите, — говорили йому, — настане кінець усім вашим мукам. Ви повернетесь додому під дбайливий догляд дружини, до ваших щоденних медичних процедур і прогулянок у ліску".

Тепер від Руденка надійшло особисте потвердження, що і після "суду" він терпить невпинні фізичні тортури від ран і зазнає моральних катувань. Йому пропонують звільнити себе від фізичних страждань і вийти на волю за ціну брехні і зради. Про це він розповів мовою поета — віршем, який після двомісячної і складної мандрівки дійшов до адресата, тобто до мене. Іншим шляхом ми устійнили, що М. Руденка, якого возили на слідство і "суд" з Києва до Донецька, тепер привезли знову до Києва, де він має побачення за побаченням з своїми двома дорослими синами, які під тиском КГБ кажуть батькові: "Покайся, тату, а то сам загинеш і нам життя зіпсуєш".

Звичайно, такими витонченими знущаннями хочуть добитися від Руденка, щоб він своїм "покаянням" засвідчив, що жорстокий і несправедливий вирок, який отримав він і Тихий за зфабрикованим обвинуваченням, є правосудний і гуманний.

Я звертаюся до учасників Београдської наради для безпеки і співпраці в Європі і до Міжнародної Амнестії та до всіх чесних людей на землі: "Вимагайте негайного припинення фізичних і моральних тортур, що їх стосують до інваліда війни, вимагайте звільнення з ув'язнення невинно засудженого українського поета Миколи Руденка і його товариша по справі Олекси Тихого.

18 жовтня 1977

Петро Григоренко

ТЮРЕМНА ПОЕЗІЯ МИКОЛИ РУДЕНКА

Так просто все: напишеш каяття —
І роздобудеш право на життя.
Лише десяток слів, чи, може, фраз —
І все вчорашнє вернеться нараз:
Дерева й квіти в іскорках роси,
Та за вікном дитячі голоси;
Та риба в озері, та в небі птах,
Та смак цілунку на твоїх вустах,
Як свідчення любови й доброти...
І тільки ти — уже не будеш ти.
Похилений, змарнілий від недуг
Ти — тільки оболонка, а не дух.
Тепер старі костюми приміряй,
Удосконалюй кабінетний рай.
Топчи ту ж саму стежку в гай —
Не вернеш душу втрачену свою.
Лише десяток вимучених слів,
Які ти у потьмаренні наплів —

І вже тебе нема,
А є п'ятьма.
Є у людину схована тюрма.

18.8.1977

Звернення членів Української гельсінкської групи в оборону Лук'яненка

Зразу після арештування Левка Лук'яненка 12 грудня м. р. шість членів Української гельсінкської групи вислали звернення з проханням про його оборону до Београдської конференції, що просліджувала виконання Гельсінкських угод. Їх прохання підтримали дев'ять інших діячів руху опору в СРСР. Незалежно від цього спільного звернення, окремого листа до Београдської наради вислала Оксана Мешко. Подаємо повні тексти обох звернень за повідомленнями Пресової служби ЗП УГВР від 8 та 14 лютого 1978.

"УРЯТУВАТИ ЛУК'ЯНЕНКА МОЖУТЬ ТІЛЬКИ НЕГАЙНІ ЗАХОДИ"

12 грудня 1977 року органи КГБ арештували в Чернігові на Україні адвоката і журналіста Левка Лук'яненка. Разом з Миколою Руденком, керівником групи, це вже п'ятий член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, що його запроторили за в'язничні ґрати.

"Справу ч 39", за яку арештували Левка Лук'яненка, розпочали ще 10 лютого 1977 року, коли заарештували М. Руденка. Матеріяли "справи" — діяльність української групи "Гельсінкі", її документи про порушення прав людини на Україні. У судовому вирокі Руденка і Тихого ясно висловлена постава влади до цієї групи. Чотири перші документи групи схарактеризовані судом як "антирадянські", і таким чином над кожним членом групи зависла небезпека арешту.

Після заарештування Руденка і Тихого, а пізніше Мариновича і Матусевича, група видала ще ряд документів (останній — меморандум ч. 18 — про дискримінацію українців на право емігрувати), до відповідальности за які, правдоподібно, покличуть Л. Лук'яненка. Не є виключене, що органи КГБ використають для обвинувачення Лук'яненка й інші документи, між іншим, його заяву до Верховної Ради про виїзд з СРСР, або навіть зфабриковані свідчення про його "антирадянські висловлювання" (про такі спроби КГБ він не раз говорив у своїх заявах).

Л. Лук'яненко заледве два роки перебуває "на волі" (під наглядом міліції) після відбуття 15 років тюрем і таборів — за свої думки і юридичні міркування про право України на самовизначення, право ґарантоване радянською конституцією.

Обвинувачення його вдруге в "особливо небезпечному державному злочині" загрожує йому таким самим жорстким вироком, як вирок Тихому — 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання.

Урятувати Лук'яненка від цього можуть тільки негайні (ще перед судом) заходи в його оборону. В першу чергу заходи урядів і громадськості країн, які підписали угоди, за точне і чесне виконання яких він боровся.

18 грудня 1977

Члени Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод:

О. Бердник, І. Кандиба, В. Калиниченко, О. Мешко, В. Стрільців, Н. Строката.

Звернення Української групи "Гельсінкі" в оборону Лук'яненка підтримують:

А. Лавут, Т. Великанова, Н. Нейман, А. Подрабинек, священик Гліб Якунін, Віктор Капітанчук, Вадим Щеглов, пресвітер Николай Горегой, Н. Федорова.

"ВІДЧУВАЮ ОСОБИСТУ ПОТРЕБУ ТА ГРОМАДСЬКИЙ БОБОВ'ЯЗОК РЯТУВАТИ ЛУК'ЯНЕНКА"

12 грудня 1977 року був заарештований Левко Лук'яненко, ще один, п'ятий з черги, член Української гельсінкської групи. Наказ на арешт і обшук (судова справа ч. 39) підписав прокурор міста Чернігова, цієї ж області, а справу розпочато проти Л. Лук'яненка ще 10 лютого 1977 року.

Л. Лук'яненкові сповнилося 50 років життя, половина якого пройшла ось як: відбув 8 років військової служби під час і після війни; 15 років — у таборах і тюрмах, як політ'язень; останні неповні два роки "на волі" провів під адміністративним наглядом міліції, з брутальним потоптанням людських прав (обшуки, перегляди приватного помешкання в якийсь час дня чи ночі, включно з перевіркою господарів і гостей, цензура і перегляд пошти, та, накінець, підозра у переховуванні сувенірів роботи художника-інтарсиста Петра Рубана, що служила причиною на безпідставні обшуки).

Особливою прикметою Левка Лук'яненка, цієї чудової людини й громадянина наших часів, представника нової генерації радянських політ'язнів післясталінського періоду, є поєднання багатства інтелектуального та духового з зовнішньою привабливістю і лагідністю до людей та безмежною толерантністю для їх слабостей і недосконалостей.

І якраз з цих причин шукали з ним контакту ті політ'язні, з якими звела його доля за 15 років спільних переживань.

Після звільнення потоком поплили листи до Чернігова, до юриста під наглядом, листи, які дали "причину" для нового втручання КГБ. Л. Лук'яненко ніколи не відмовлявся відповісти на листи юридичними порадами, стати на оборону дискримінованих, тому що співчуття є характеристичне його вдачі. Це впливає з духової потреби професійного адвоката, якого позбавили права практики, а також людини сумління.

Його професійне юридичне знання, збільшене спільним досвідом усіх тих, що шукають законности, робили його поради та допомогу унікальною, такою, якою не може забезпечити система урядово-платних юридичних консультацій, бо в нашій радянській асоціації юристів немає людей незалежних від офіційних поглядів, бо вони, залежні від влади і вони бояться.

Юридичні поради Л. Лук'яненка не можна кваліфікувати як приватну правничу практику — вони не тільки безкоштовні, але він сам платить за них своєю особистою свободою. Він "посмів" боронити художника-інтарсиста Петра Рубана, бандерівця Богдана Чуйка і багатьох інших, над якими зависла "неминучість" нашого судочинства.

(Таж навіть член правління Київської колегії адвокатів, юрист Марченко, добившись свого часу перевірки судової справи Б. Чуйка, відмінення кари смерті і скорочення строку, був покараний вигнанням за свою "активну" оборону та позбавлений "доступу" до того роду судових справ.

Намагаючись оборонити, наприклад, художника П. Рубана від безпрецедентного судово-слідчого обвинувачення, причиною якого було те, що він без дозволу, а з особистої ініціативи і симпатії, виготовив сувенір для американського народу з нагоди його 200-річчя, Л. Лук'яненко вислав свою статтю про нього до українського журналу *Етнографія і фолкльор* [*Народна творчість та етнографія* — Ред.]. Інваліда Б. Чуйка, який не в силі обійтися без сторонньої допомоги, а тим більше заробити собі на прожиток фізичною працею, вислали — протизаконно і незгідно з присудом — на заслання; Лук'яненко активно його боронив.

Л. Лук'яненко, як професіоналіст і як людина, вірить у можливість добитися правди тільки за допомогою законів. Парадокс Лук'яненкової долі полягає в тому, що, переконавшись на власному трагічному досвіді про приреченість апеляції до закону, він не менше добивається здійснення літери та логіки закону. Ця теза була найважливішою в його життєвій діяльності.

Ось чому кожний вчинок цієї людини треба оцінювати через призму з'ясованої ситуації. Усі спроби надати цій його діяльності якусь політичну кваліфікацію — це свідоме відхилення від правди та штучне утворення складу злочину. А в правничій мові це значить порушення радянського права й законодавства людьми, які повинні його охороняти і застосовувати практично.

Треба припускати, що правдива причина арешту — приналежність до Української гельсінкської групи — буде старанно замаскована, але це вже було на процесі Миколи Руденка й Олексі Тихого.

Тепер Левко Лук'яненко є під загрозою нового суду. З огляду на "рецидиву", це виявиться максимальною мірою покарання — позбавлення волі на 15 років!

Я звертаюся до Вас, як член Гельсінкської групи, як колишній, реабілітований політв'язень сталінських часів і врешті, як мати Олександра Сергієнка, сучасного політв'язня в пермських таборах.

Власне, як матір, я відчуваю особисту потребу й громадський обов'язок звернутися до Світу, кричати про трагедію, кликати про допомогу та надіятися, що світова громадська думка не залишиться байдужою.

Бо вона сильна тільки тоді, коли "золотий запас" Людського Сумління розуміється, як зобов'язуюча участь у боротьбі за кожну окрему людину, якої гордість, честь, а врешті життя — зневажено, принижено, зраджено!

13 грудня 1977

Оксана Мешко
Київ 86, Верболюзна 16

У 36 зоні пермського табору

За повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 19 січня ц. р. передаємо уривки самвидавного запису про події у 36 зоні пермського табору від липня до жовтня 1977 року.

19 липня — Калинець і Гриньків питали Журавкова, на якій правній основі запроторили Попадиченка і Личака в ШИЗО на строк довший ніж 15 діб без перерви.

Лікар Петров сказав Сапелякові, що "я не маю чим вас лікувати, бачите, шафа з медикаментами порожня, є тільки йодина й подібне".

26 липня — Світличний попросив Петрова, щоб той зміряв йому тиснення крові. Ствердивши, що тиснення дуже високе, лікар не сказав яке й не записав у медичну картку.

29 липня — відбувся загальний обшук зони (обшук переводили кафебісти Тюмач, Агранасов і Черник та офіцери на сторожі табору); переглядали речі, обкопували землю навколо бараків. Нічого суттєвого не забрали.

2 серпня — Сапеляка позбавили побачення: два рапорти за невиконання норми праці й один за те, що він ішов зоною без шапки на голові (він її мав у кишені). Нелипович, який завідує побаченнями, при цьому радісно усміхався.

4 серпня — Зальмансон, Калинець, Ковалів і Плумпа вислали начальника табору заяву з приводу погрози Нелиповича запроторити Сапеляка в ПКТ.

5 серпня — майор Фйодоров, зайшовши у приміщення, де був Ковалів, на привітання останнього відповів: "Чому не вітаєтесь?" (причина для карного рапорту).

8 серпня — Фйодоров і Нелипович викликали Світличного, Ковалева і Плумпу в справі погрози післати Сапеляка в ПКТ. Вони заперечили, наче б робили такі погрози. У розмові зі Світличним їх тон був дуже агресивний, йому погрожували, а Плумпі навіть грозили "добавити строк" (слова Фйодорова).

9-10 серпня — Кагебісти: капітан Гончар (з Києва), Черняк і Утиро викликали багатьох українських в'язнів на розмови. Вони погрожували Світличному й Калинцеві новими строками за "передачу інформації з табору". Особливо шорстка і пряма була розмова з Калинцем. Кагебісти підозрюють, начебто на основі оперативних фактів, що інформації передаються шляхом проковтнутих капсуль.

10 серпня — Світличному skonфіскували рукопис вірша Плужника (написаного в СРСР у 60-их роках!). Причина конфіскати: "Підозрілий своїм змістом матеріал".

У зоні трапився один випадок завошивлення. Не застосовано ніяких загальних заходів профілактики тощо.

12 серпня — На вечерю була гнила, смердяча риба в супі.

21 серпня — У Світличного гострий біль нирок. Його не перевіряли, лікують "символічно".

25 серпня — До зони приїхав новий з'язень: Говдун Юрій Іванович, українець, засуджений Чернівецьким обласним судом у грудні 1976 року "за війну" (про суд писалось в газетах).

26 серпня — Наглядач Ротенко доручив Світличному полоти буряни (під час болів!).

29 серпня — У зоні відбулася одноденна протестна голодівка з приводу введеної заборони брати з собою на роботу будь-які харчі. Голодували: Мятик, Жукаускас, Саркисян, Казачков, Глузман, Ковалів, Монастирський, Калинець, Гриньків, Демидів, Сапеляк, Світличний, Попадиченко, Сергієнко. Плумпа, Слободян та інші написали протестну заяву міністрові юстиції СРСР Терєбілову. Плумпа голодував повну добу.

27 серпня — Під час важення харчів, яке робив офіцер Рак (по одному кілограмові, з особистих пересилок), в'язень Слободян попросив видати йому приблизно 200 грамів більше. Рак відмовив, на що Слободян порівняв це з поведінкою наглядачів у фашистських концтаборах.

31 серпня — За кару Слободяна позбавили ларка.

Майор Фйодоров загрозив Плумпі скороченням зустрічей з членами родини до мінімуму за те, що він розмовляє з адміністрацією виключно литовською мовою.

2 вересня — Монастирському при виході на роботу забрали

хліб; склали рапорт.

7 вересня — 3 табору повезли невідомо куди Димшица, Світличного і Сапеляка.

3 жовтня — В. Лісовий повернувся в зону з київської тюрми КГБ.

4 жовтня — Почалася голодівка з приводу конференції в Београді. З цієї нагоди ми вислали заяви до Президії Верховної Ради СРСР, але тому, що це незаконно, їх переслано до прокуратури РРФСР. Голодували цілу добу: Калинець, Монастирський, Зальмансон, Абинькин, Глузман і Мухаметшин. П'ять діб голодували: Гриньків, Демидів, Сергієнко, Ковалів, Саркісян, Мятік, Жукаускас, Казачков. Слободян захворів і тому не голодував, але написав протестну заяву.

6 жовтня — Калинець післав заяву начальникові табору в оборону Ковалева, якого після чотириденної голодівки післали до коچهгарні на 12-годинну зміну.

18 жовтня — Майор Фйодоров заявив Калинцеві, що його заяву переглянули, але не будуть творити умов для нормального часу сну робітникам другої зміни, та що "приклад 35 зони не є для нас вказівкою". При тому капітан Нелипович заявив Калинцеві, що "ми не будемо випускати нікого на Захід, не надійтеся на виїзд". Нелипович не покликався на ніяке джерело своїх інформацій.

16 жовтня — Івана Світличного привезли до зони.

Від 25 жовтня до 10 листопада — Припинили побачення і офіційно не повідомили про причини. Однак, за неофіційним джерелом (офіцер табору), стало відомо, що причина — святкування 60-річчя Жовтневої революції.

Степан Сапеляк розповідає про репресії органів КГБ в пермському таборі

Надрукований тут лист українського політичного в'язня С. Сапеляка до Брежнєва друкуємо за повідомленням Пресової служби ЗП УГВР від 27 січня 1978 року.

У 1973 році, коли я мав заледве 22 роки, мене свавільно арештували органи безпеки УРСР і незабаром на закритому судовому засіданні в Тернополі засудили на 5 років позбавлення волі і 3

роки заслання — за політичні переконання. Після вироку мене привезли етапом до установи ВС 389/36, що називається виправно-трудовою колонією. Хоч я не є винний перед Російської республікою і її народом, одначе відбуваю строк за такою адресою: РСФСР, Пермська область, Чусовський р-н, поселок Кучино. І ось уже понад три роки, а враховуючи слідство, яке провадили органи державної безпеки, п'ять років, я є в цілковитій залежності і в розпорядженні "вихователів" Скальнинського відділу КГБ і ІТУ. За 8 місяців мій строк скінчиться і мене, як заслання, спрямують у віддалені райони СРСР. Але перед тим хочу описати "виховну роботу" у Вашій виправній установі, а також розповісти про мої спроби добитися законності у Ваших державних інстанціях СРСР, і чим це все скінчилося. Нижче наводжу факти:

Рік 1974. 18 лютого — майор Фйодоров і ст. лейтенант Жардін покарали мене заборону купувати харчі в березні за "невиконання норми праці". 28 квітня — майор Котов і капітан Журавков покарали мене штрафним ізолятором на 5 днів за "накривання бушлатом" під час сну при температурі в бараці + 8 Ц. 22 червня — робітник МВД капітан Мілянтеї побив мене за те, що я під час фізкультурних вправ на спортивному майданчику роздягнувся до пояса (заява з 23 червня до прокуратури СРСР, КГБ та інших інстанцій). 22 червня — капітан Журавков і капітан Мілянтеї заборонили мені купувати в ларку в липні за порушення форми одягу (роздягнений по пояс на спортивному майдані). 25 червня — капітан Журавков і майор Фйодоров запроторили мене на 15 днів у карцер за "непривітання начальника". 10 липня — майор продовжив строк у карцері на 15 днів за "суперечку з начальником установи ВС 389/36". 25 липня — в камері неймовірна спека. Віконце відкрите, комарі хмарою летять до камери. Про сну не може бути й мови. Марлі для заслонення вікна не видавали. Я намагався нищити комарів, як тільки міг. Стіна, звичайно, була в крові і в комарах. За це мені майор Фйодоров додав ще 15 днів за "антисанітарний стан стін камери". Фйодоров сказав: "Щоб знав, як комарів на стіні давити". В камері я вже 43 дні. Крутиться голова, болить шлунок. (6 серпня написав заяву в цій справі до прокурора Мурадяну в Чусове). 11 вересня — ст. лейтенант Галедін заборонив ларок на жовтень "за невиконання норми праці". 28 листопада — лейтенант Велов покарав заборону ларку на грудень за "спізнання статі в лаву до їдальні".

Рік 1975. 4 січня — Журавков і Фйодоров запроторили в карцер на 15 днів за "накривання бушлатом" при температурі +8 Ц. 19 січня — Фйодоров продовжив карцер ще на 15 днів за "порушення режиму в камері" (я сидів на підлозі). Прапорщик Шаріков заявив мені тоді: "Ми тебе тут обернемо в гній, хахол!". 3 лютого

— строк покарання в карцері закінчився, але мене затримали в камері ще на 2 години. Я намагався в'яяснити причину і тоді Журавков закликав мене в дежурну кімнату і повідомив про постанову продовжити строк у карцері на 10 днів за "суперечку". 13 лютого — Фйодоров продовжив строк у камері ще на 15 днів за "порушення форми одягу" (у мене в робочій камері при праці був розстібнутий верхній гудзик). 23 лютого — строк карцеру продовжили ще на 7 днів за "нетактовну провокуючу поведінку". Капітан Журавков після моєї мовчанки сказав: "Чому ви, засуджений Сапеляк, дивитесь у стелю? Сім днів ШИЗО. Відповідати треба, коли з вами розмовляють". На 61 день карцерного режиму без перерви я написав заяву адміністратові табору, прокуророві м. Чусове, начальникові відділу УВД Микову й іншим, у яких заявив наступне: "Вимагаю припинити сваволю і фізичне насильство наді мною. Інакше я буду змушений вдатися до найбільш крайніх заходів". 8 березня — без моєї згоди мене повезли до КГБ у Тернополі, де піддали процедурі "полокання мозку". Відповідальні — полковник Іненюк і підполковник Пономаренко. Від мене вимагали покаятися і відректися від політичних переконань, а також заяви, що мене ніхто не бив. Після моєї відмови Іненюк заявив: "Мало тебе били. Ми тебе дрючком, розумієш?! І по вітру пустимо...". Процедура "полокання мозку" закінчилася для мене гіпертонією, болями голови і т. п. На лікарській перевірці перед поверненням до табору тиснення крові підійшло у мене на 180/100. (Про вищенаписане я зробив заяву Підгорному до Президії ВР СРСР). 17 червня — приїхав до установи ВС-36. 8 серпня — Фйодоров та лейт. Долматов покарали мене позбавленням ларку на вересень за "відсутність на місці праці". 30 вересня — Фйодоров позбавив мене ларку на жовтень за "порушення форми одягу" (скинув шапку і ніс її в руці). 12 листопада — Журавков, ст. лейт. Бойков і ст. лейт. Каледін позбавили ларку на грудень за "невиконання норми праці" (написав заяву Журавкову з домаганням припинити "бити по шлунку").

Рік 1976. 11 січня — Журавков і Фйодоров викликали на "розмову". Мені заявили про постанову покарання карцером на 5 днів за "організацію релігійних зборів у робочій зоні 9 січня 1976" (я пив чай з друзями під час офіційної робочої перерви, відзначав іменини). 20 січня — ст. лейт. Бойков і лейт. Долматов позбавили мене права придбати харчі в лютому за "відсутність на місці роботи". 16 березня — Фйодоров і лейт. Белов запроторили в карцер на 12 днів за "непоаяву на роботу" у зв'язку з заявою начальника табору Журавкову про припинення знущаття над політв'язнем Навасардяном. 30 березня — Фйодоров і Бойков позбавили ларку на квітень і права отримування посилок на цілий рік за "невиконання норми праці". 2 квітня — Журавков, капітан

Нелипович, Фйодоров і Долматов запроторили мене в карцер на 8 днів з виходом на роботу (я вимагав припинити знущання над Ковалевим). 11 квітня — Фйодоров посадив мене в карцер на 13 днів за "суперечку з начальником". 11 травня — запроторили в приміщення камерного типу на один місяць за вищенаведені інциденти, тобто за порушення, за які я вже був покараний, плюс невиконання норми праці 5 травня (у цей день — 99.8% норми, за місяць — 102%). Я попрохав Журавкова звільнити мене від ПТК на час поганого стану здоров'я, оскільки перед переведенням до ПТК лікар Петров сказав мені: "У вас, Сапеляк, драматично піднеслося тиснення: 170 на 110, але вас посадять в штрафний ізолятор, ви заслужили, так? А медичну допомогу ви отримаєте шойно після звільнення, зрозуміли?". Лікування гіпертонії припинено. 10 травня — майор КГБ Афанасов у присутності майора КГБ Черняка заявив мені в камері: "Будемо тримати вас, Сапеляк, аж поки не доведеться вам камінь у кишеню класти, щоб вас вітер не перекинув". Серпень — Нелипович заборонив купувати в ларку за "спізнення стати в лаву до їдальні".

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Двадцятиліття чехо-словацького кварталника

SVEDECTVI. Ctvrtletnik pro politiku a kulturu. Paris, France.

СВІДЧЕННЯ. Квартальник політики і культури. Париж, Франція.

Літературно-політичний кварталник *Сведецтві (Свідчення)* — це одне з вилян чехо-словацької еміграції. Редактор його — Павел Тігрід, чехо-словацький політик і журналіст, емігрант 1948 року.

Журнал цей виходить з 1956 року, з осідком його редакції в Парижі. Редакція вбачає основне завдання журналу в тому, щоб сприяти розумінню політичних і культурних проблем, тенденцій розвитку світу й публікувати передусім матеріали особливої ваги для читачів у Чехо-Словаччині.

Журнал *Сведецтві* здійснює продовжування вільної чехо-словацької думки і підтримує зв'язок між еміграцією й батьківщиною. На сторінках *Сведецтві* автори-емігранти зустрічаються з авторами, що перебувають в Чехо-Словаччині; чехо-словацькі автори друкуються як під власними йменнями, так і під псевдонімами. Але в журналі друкуються також праці іноземних авторів.

Двадцять років існування журналу свідчать про його дієвість, функціональність. Тож не диво, що *Сведецтві* викликає вибухи гніву можновладців на батьківщині. Редакції *Сведецтві* пощастило здобути документ ЦК КПЧ (Компартії Чехо-Словаччини), що аналізує журнал і його значущість (цей документ надруковано в числі 31 за 1967 рік і повторено в числі 50 за 1975 рік). У документі ЦК КПЧ недвозначно говориться, що *Сведецтві* намагається впливати на чехо-словацьку ідеологію, культуру й науку і що журнал орієнтується переважно на читачів-партійців, інтелігентів та працівників культури. Документ ЦК КПЧ підкреслює, що журнал займається головним чином теоретичними питаннями, проблемами промислової революції, війни й миру, проблемами молоді, виступає за демократизацію життя країни з програмою поступових змін політико-економічної та духової системи Чехо-Словаччини.

Заслуговує на увагу заява, яка є в аналізі ЦК КПЧ: "Часопис добре поінформований і намагається зберігати конкретний, тверезий підхід". У цій аналізі цілком ясно проглядає боязка вага, з якою можновладці в Чехо-Словаччині ставляться до *Сведецтві*.

Сведецтві становило й становить невід'ємну частину чехо-словацького життя, не зважаючи на всі перипетії народів тієї країни; воно лишається й надалі невід'ємною частиною завдяки своїй тверезості, реалізмові, оптимізмові та боротьбі журналу за принципи гуманізму, і то не лише у вузьконаціональному сенсі, але і в універсальному, бож і чехо-словацька проблема трактується в цьому виданні універсально. Серед убогости й аморальности політичного життя сучасної Чехо-Словаччини кварталник "*Сведецтві*" є трибуною чехо-словацької національної ідеї та державного суверенітету.

Цей журнал не репрезентує замкнутої й чітко окресленої політичної групи емігрантів чи нетолерантних сектантів. Навпаки, *Сведецтві* визнає, що "справжня політика не може обминути того, що діється на батьківщині, не може здійснюватися, не враховуючи становища, яке створилося вдома".

Кожне число *Сведецтві* в своїх вступних нотатках реагує на "поточні політичні події вдома і в світі". Розділ "Статті", як правило, дуже різноманітний: там політика, історія, філософія. В числі 50 за 1975 рік вміщено особливо цікаву статтю празького автора Яна Старека (псевдонім) про проблеми взаємин поміж еміграцією та опозицією на батьківщині. В основу цієї статті покладено аналізу книги П. Тіґріда *Політична еміграція в атомовому віці*. Автор звертає увагу на те, що громадяни сучасної Чехо-Словаччини вже не цікавляться політичними етикетками, не цікавляться, хто є хто. Старек пише:

Не легко було відмовитися від слів-символів, у які було вкладено стільки хіліастичної віри, стільки прагматичних зусиль, стільки злоби й ненависти. Від слів, які свідчили про владу та найрізноманітніші привілеї, а з другого боку були тавром безпомічності, а часом і пугівкою до виправних таборів: комуніст, безпартійний, антикомуніст, "просто" соціаліст, прихильник демократичного соціалізму або соціалістичної демократії, соціал-демократ, масариківець [...] Часом поміж нами пролетять іскри, але суперечки кінчаються так само хутко, як і виникають. У принципі це — відгомони давніх і недавніх травм, залишки минулого, а не обдумані погляди щодо майбутнього [...] Усі прагнуть лише одного: *щоб принципові суперечки, обумовлені ідеологіями і вже через це неконструктивні, нарешті втратили своє значення [...] щоб вони перестали бути мотивом, який визначає вчинки й мислення людей.*

Політичну ситуацію в Чехо-Словаччині Ян Старек характеризує так: "З програмами справа стоїть у нас так само, як і з політичними етикетками. Вони майже нікого не цікавлять". І Старек запитує: "А що, коли саме оцей програмовий вакуум свідчить про те, що ми нарешті починаємо одужувати від ідеологічної лихоманки та її супровідної політичної летаргії?"

І чи не бачимо ми тепер в аналізі Старека передвістя людяної, громадянської, безкласової й понадпартійної "Хартії-77"?

У тому самому числі вміщено також дуже цікаву статтю про зв'язки між Сходом (СРСР) та Чорною Африкою. Автор її — Станіслав Кржіж, чехо-словацький емігрант, цілком імовірно колишній співробітник чехо-словацького представництва в одній з африканських країн. У своїй статті Станіслав Кржіж зазначає, що Схід зовсім неправильно оцінює складні демографічні проблеми Африки, ставлення африканців до праці, зовсім інше розуміння відповідальності, особливі культу Африки, ментальність африканського населення, схильність до крайнощів, частіше лівих аніж правих, і те, що рушійною силою цього радикалізму в усіх випадках є націоналізм, ускладнений племінними або расовими факторами.

На думку автора статті, перспективи радянської політики в Африці зовсім не рожеві; що більше, наслідки цієї політики викликають дуже несприятливий ефект серед самого радянського населення.

У числі 51 за 1976 рік надруковано статтю Тігріда, де він робить порівняння між єврокомунізмом і вже відомою в історії безпринциповою пропагандою комунізму: опозиційного з одного боку і комунізму при владі — з другого. В основному він наголошує досвід "праєврокомунізму", тобто чехо-словацького комунізму в часи з 1945 по 1948 роки. В цій статті Тігрід ставить запитання:

Що ж залишиться від революційних партій без віри в революцію; що ж останется від диктатури пролетаріату, яка засуджує диктатуру пролетаріату; у що перетвориться керівна сила, яка викинула на смітник тезу про керівну роль партії; що буде з рухом, який проголошує, що йому відомі закони розвитку історії, але в той самий час дозволяє історії вільно розвиватися, хоч цей розвиток іде зовсім іншим шляхом, аніж цей рух передбачав? Чим стануть путчисти, відмовившись від путча; чим буде авангард робітничої класи, що відмовився від влади лише тому, що та чи інша класа позбавить його у вільному суперництві довіри? Брежнев каже, що таким партіям загрожує соціал-демократизм...

І закінчує Тігрід так: "Ми стаємо добродушними свідками досить смішної ідеологічної гри, яка нікого ні до чого не зобов'язує".

Також у цьому числі надруковано і кінцевий розділ книги чеського філософа Яна Паточки *Війни ХХ віку і ХХ вік як війна*. Покійний проф. Паточка був одним з провідних діячів руху "Хартія-77". Він пише, що війну 1914-1918 років розглядали, як правило, виходячи з ідей ХІХ віку — ідей дня та його інтересів, ідей миру. І не дивно, що з цих позицій не можна було роз'яснити головне явище ХХ-го віку, такого відмінного від ХІХ-го, бо ХХ вік — це вік ночі, війни й смерті. Паточка замислюється над ілюзорністю миру, над тим, як у мир входить безжалісне ставлення до життя, наклеп, демагогія, потопання всіх угод, намагання використати слабкі сторони супротивника і довести його до стану внутрішньої руїни. В цій безжалісній боротьбі перемагає Сила, і вона наново використовує мир як засіб боротьби, так що й мир стає

складовою частиною війни — тим підступним етапом війни, який завдає супротивникові поразки "без єдиного пострілу"... Паточка протиставить Силі солідарність людей, розчарованих у своїй вірі в світло дня, в життя, в мир.

На думку Яна Паточки, "людство не доможеться миру тим, що піддається сьогodнішнім вождям та їхнім обіцянкам. Хто зраджує солідарність розчарованих, той мусить розуміти, що він тим самим живить війну і є паразитом, який живе з крові інших... І тому конче потрібно, щоб кожний, хто здатний хоч щось зрозуміти, відчув унутрішню незручність свого вигідного становища. Тим самим буде подолано підкорення Силі. І це головне".

Стаття Паточки про війну й життя — це надзвичайно промовиста і виняткової сили праця гуманіста, борця за права людини, безстрашного противника вульгарної брутальності й жорстокости Силі.

У цьому таки числі вміщено й репортаж про Китай; автор його Ф. Яноух — атомовий фізик і емігрант, відвідав Китай 1975 року.

Критика чехо-словацького життя подана у фейлетонах Людвіка Вацуліка, письменника, автора "2000 слів" — маніфесту 1968 року. Надруковано також і нові чеські поезії, п'єси, уривки мистецької прози, полемічні статті з питань політики й культури та рецензії.

У числі 52 за 1976 рік детально аналізовано польські події. Назва аналізу теж символічна: "Лекція Польщі". У цьому числі надруковано фейлетони Вацуліка, статтю про книгу Солженіцина *Ленін у Цюрісі*, дискусію про ролі Т. Г. Масарика у формуванні сучасної чеської національної ідеї, обмін думками про взаємини поміж чехами й словаками, на цей раз — з погляду чехів. Але найважливішою статтею в цьому числі є праця Вацлава Черного "Про характер нашої культури". Автор її (празький учений) — одна з найвидатніших постатей чехо-словацького суспільно-політичного мислення, але такого значення, яке насправді виходить за рамки Чехо-Словащини. Тепер його праці друкуються лише за кордоном.

Стаття "Про характер нашої культури" це також і свого роду кредо автора, яке впливає з усього його життя. В цій статті Черни розглядає культуру історично, а історію та громадський лад він бачить, як "людську історію, як історію живих людей". Розглядаючи стародавні часи, ренесанс і нову історію, Черни формулює своє ставлення до тієї політичної та духової системи, в якій він живе, і запитує: "Що ж викликало кризу освіченої людини наших часів?"

Відповідь на це Черни вбачає в тому, що кризу цю викликає

надмірна спеціалізація в одній ділянці і натиск політичної влади, яка стає дедалі більш тоталітарною. Фанатизм вузького фахівця чудово співживе з загальною моральною сліпототою, а ділянка наукових зацікавлень, коли вона надмірно звужена, просто змушує забувати, що ні наука, ні техніка не є цінностями самими в собі, а знаряддями, і притім знаряддями, якими можна зловжити... Навіть найбільші вчені в ділянці точних і природничих наук

нашого віку зробили дуже мало для того, щоб зберегти людину від наслідків зловживання своїми відкриттями. Різниця поміж нацистськими лікарями, які по-звірячому експериментували над живими в'язнями, і великим ученим, який віддає свої здібності тоталітарній владі і скріплює її, хай навіть лише своєю мовчанкою, — ця різниця дуже й дуже незначна.

Черни вважає, що тоталітарні режими пригнічують по-справжньому соціальних учених і працівників мистецтва. (Я хотів би відмітити, що зовсім недавно, лише через рік по надрукуванні статті Черного, прем'єр-міністр Італії Андреотті у розмові з журналістом *Нью-Йорк Таймс* у Рестоні теж зазначив, що одна з причин теперішніх проблем сучасної Італії полягає в тому, що швидкий матеріальний розвиток Італії супроводився "ігноруванням морального й культурного розвитку взагалі" [*Нью-Йорк Таймс* від 8 червня 1977]).

На завершення своєї роботи В. Черни (за своїми політичними переконаннями — соціаліст) виступає з гострою критикою "радянського соціалізму". Його вихідним пунктом є лібералізм, розуміння рівності як рівності в правах, "бо кожний має право на громадську справедливість і рівність соціальних можливостей. За природою своєю люди не рівні, але тому, що всі вони люди, вони мають рівне право на те, щоб суспільство забезпечило кожному з них справедливі умови розвитку й здійснення їхньої людськості — відповідно до їхніх можливостей і свободної волі". Термін "вільна особа" Черни розуміє як наслідок вільної національної сутності, тому що "свобода народу містить у собі уявлення про суверенне громадянство"... Через те для Черного поняття "народ, нація" несумісне з так званим соціалістичним інтернаціоналізмом, бо якщо "в ім'я і в інтересах соціалістичного інтернаціоналізму придушують національну свободу, то в такому разі маємо культурне безглуздя, а з історичного погляду — моральне варварство". Для Черного сучасна комуністична держава — це диктаторська бюрократична супердержава, в якій зникає культура в її римському розумінні "цивілітас", щезає рівність громадян перед законом, зникає спадщина гелленізму, бо в цій державі *ненависть* стає джерелом нової етики. В такій державі зникає гелленська потреба правди розуму й пізнання, тому що в радянській системі йдеться тільки про владу.

53-число *Сведецтві* присвячене переважно "Хартії-77", польським, французьким і, природно, чеським матеріалам. У ньому вміщено велику працю Адама Міхніка "Демократична опозиція та її сенс". Це свого роду вступ до сучасної польської політичної історії, з відображенням досвіду невдач і тенденції розвитку польського суспільства.

Крім цього, там є уривок з книги Жіля Мартіне *L'Avenir depuis vingt ans (Майбутнє, що триває вже двадцять років)*, виданої в Парижі 1974 року. Жіль Мартіне — член Виконавчого комітету Соціалістичної партії Франції і директор паризького Інституту для дослідів соціалізму — розглядає в цій праці загальні риси комунізму в тому вигляді, як він існує сьогодні, незалежно від держав і націй, а також і деякі думки

європейських лівих про те, що ліві побудують соціалізм в Європі інакше, аніж у Китаї або в СРСР. Мартіне підкреслює, що мозок, зформований сталінізмом, неспроможний припустити зіткнення різних політичних програм, і що для таких "партійців" існує лише одна "правильна лінія", а все інше — це ухили.

У 53 числі за 1977 рік є також переклади віршів Наталії Горбаневської, фейлетони Л. Вацуліка про те, що добре, а що погано в Чехо-Словаччині, уривки літературних творів чехо-словацьких авторів. Окрім рецензій на чеські книги (видані чеською та іншими мовами), там надруковано і рецензію на виданий "Сучасністю" в 1975 році збірник *Національне питання в СРСР*, складений Романом Купчинським.

З цього короткого огляду змісту декількох останніх чисел квартальника *Сведецтві* ми бачимо, що цей журнал виходить поза вузькі рамки національних проблем і розглядає Чехо-Словаччину як частину світу, а світ — як форму життя, частиною якої є і Чехо-Словаччина. Тому в них є що сказати: як у Чехо-Словаччині — світові, так і у світу — Чехо-Словаччині.

Фр. Сільницький

Бібліографічні нотатки

Podhorodecki, Leszek. ZARYS DZIEJÓW UKRAINY. Warszawa: Książka i Wiedza, 1976. Tom I, 312 str.; tom II, 360 str.

Подгородецький, Лешек. НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. Варшава: в-во "Книжка і знання", 1976. Том I, 312 стор.; том II, 360 стор.

Популярна історія України від найдавніших часів до середини 70-их років нашого століття, з досить добре зібраним і приступно схопленим багатим фактажем. Вона заслуговує на відзначення незалежно від її офіційно партійної історіософічної лінії, панівної зараз у всьому т. зв. соціалістичному бльоці. Дуже необ'єктивне, повнотою викривлене трактування воєнного і післявоєнного періоду нашої історії, зокрема визвольної боротьби ОУН-УПА-УГВР.

Григоренко, Петр. СБОРНИК СТАТЕЙ. Под редакцией А. Григоренко. Нью-Йорк: изд. "Хроника", 1977. 122 стр.

Григоренко, Петро. ЗБІРНИК СТАТЕЙ. Під редакцією А. Григоренка. Нью-Йорк: в-во "Хроніка", 1977. 122 стор.

Збірка включає вступну статтю сина Петра Григоренка, Андрія, відкритий лист ген. Григоренка до генеральних секретарів комуністичних партій Франції, Італії і Великобританії з листопада-грудня 1975 року, в якому він закликає їх стати на оборону радянських дисидентів та перестерігає перед загрозою советського комунізму для самих західних комуністів. Далі йде стаття "Про психіатричні лікарні в СРСР" і витяги з довшої праці *Наші будні* п. н. "Хто ж такі дисиденти", в яких автор подає коротку генезу дисидентського руху останніх років та аналізує поодинокі його структурні і програмові аспекти. Збірка кінчається післясловом автора, написаним у березні 1977 року.

Dean, Michael J. POLITICAL CONTROL OF THE SOVIET ARMED FORCES: A CONFLICT OF INTERESTS. New York: Crane, Russack, 1977. 270 pp.

Дін, Майкл Дж., ПОЛІТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ РАДЯНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ: КОНФЛІКТ ІНТЕРЕСІВ. Нью-Йорк: Крейн, Русак, 1977. 270 стор.

Аналітична розвідка про Головне політичне управління радянської армії, яке автор розглядає як окремих, великою мірою автономний силовий фактор, чи пак "interest group" в радянській політиці, намагаючися довести (не завжди переконливо), що ГПУ не є зовсім під контролем КПРС і часто виступало з військовими колами проти партії.

Tigrîd, Pavel. AMÈRE RÉVOLUTION. Preface de Vladimir Boukovski. Paris: Albin Michel, 1977. 288 pp.

Тігрід, Павел. ГІРКА РЕВОЛЮЦІЯ. Передмова Володимира Буковського. Париж: Албін Мішел, 1977. 288 стор.

Збірка есеїв відомого чеського емігранта в Парижі про визначних репрезентантів сателітного і радянського ревізіонізму: Мілована Джіласа, Роберта Гавемана, Імре Нодя, Павла Коугута, Лядіслава Мначка, Яцка Куроня, Кароля Модзелевського, Жореса Медведєва та інших. Ляйтмотивом твору є твердження про неможливість домогтися ґрунтовних змін у комуністичних системах шляхом еволюції, реформації і лібералізації. Автор доводить зокрема, чому з самої природи комуністичних режимів всякі спроби перетворити їх на "комунізм з людським обличчям" шляхом мирних реформ були приречені на

невдачу. Одночасно праця Тіґріда служить пересторогою перед надіями, що їх дехто покладає на сучасний "єврокомунізм".

Salisbury, Harrison E. BLACK NIGHT, WHITE SNOW. RUSSIA'S REVOLUTION 1905-1917. New York: Doubleday & Co., 1978. 764 pp.

Салсбері, Гарісон Е. ЧОРНА НІЧ, БІЛИЙ СНІГ. РОСІЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1905-1917. Нью-Йорк: Даблдей & Ко., 1978. 764 стор.

Розгорнуте детально, майже дріб'язково змальоване, тло царської дійсності, яка, немов би "апокаліптичним порядком", мусіла довести до революційних процесів 1905 і 1917 років, і такий же точний і докладний опис перебігу обох революцій. Одним з важливіших аспектів цієї праці є широке з'ясування не лише загальних соціально-економічних і політичних факторів передреволюційних ситуацій, але кольоритне змалювання й чисто людського і побутового характеру і стану панівних й опозиційних верхів, з усіма їхніми слабостями і сильними сторонами та їхньою ролю у формуванні тодішніх подій. На окрему увагу заслуговує солідне дослідження радянських джерел та унаявлення у всій ширині підтасувань, перемалювань, забронзування і фалшування поодиноких подій і цілих історичних періодів радянською історіографією. Салсбері "демистифікує" радянську історію тих часів і представляє явища й осіб такими, якими вони були в дійсності, а не якими їх "забронзували" радянські історики та деякі їхні "послідовники" на Заході. Він показує Жовтневу "робітничу" революцію як звичайний путч, в якому взяло участь максимально 6-7 тис. чоловік (у тому числі найбільше могло бути 2 тис. робітників), тоді як "буржуазна" лютнева революція 1917 року була ділом сотень тисяч народних мас, які вийшли на вулиці Петербургу. Сам же жовтневий переворот був ніяк не вислідом якогось геніяльного планування "мудрого Леніна", а передусім результатом бездарности й імпотенції Тимчасового уряду та розгублености і слабости тодішньої російської демократії, на тлі, зрештою, повальної апатії, змучености і безпорадности тодішнього суспільства.

ПЕТРО ВІНС ЗНОВУ АРЕШТОВАНИЙ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР), 27 лютого 1978. Наспіла вістка, що 15 лютого ц. р. в Києві був заарештований член Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод Петро Вінс. Це вже другий арешт 21-річного Вінса за останніх три місяці. Вперше його арештували 12 грудня м. р. і в'язнили до 30 грудня м. р. в "камері попереднього ув'язнення" в Дарниці. Під час ув'язнення Вінс вів голодівку аж до часу звільнення. Ще перед арештом, 8 грудня м. р. Вінса висадили з поїзду Київ-Москва. Він тоді вибирався до Москви, щоб узяти участь у щорічній демонстрації в оборону прав людини під пам'ятником Пушкінові.

Тепер Вінса обвинувачують у "дармоїдстві" і йому загрожує строк дворічного ув'язнення. Перед першим арештом Петро Вінс працював вантажником у пекарні. Після звільнення з арешту ніде не приймали його на працю.

КГБ увесь час намагався його застрашувати, цькувати. Примушував навіть його знайомих ще з часів студій до атак проти нього.

Громадськість Києва оцінює новий арешт Петра Вінса, як черговий наступ КГБ проти Української гельсінкської групи. Прохають робити все можливе, щоб рятувати Вінса.

Петро Вінс є сином відомого баптистського пастора Георгія Вінса, який відбуває п'ятирічний засуд за релігійні переконання в таборі Табага (Учр. ЯД 40/5 ЯАССР).

ПРОЦЕНЗУРОВАНИЙ ЛЮДКЕВИЧ

У 1973 році появилася в Києві, у видавництві "Музична Україна", книжка сеньйора українських композиторів Станислава Людкевича *Дослідження, статті, рецензії*. Відомий музикознавець Василь Витвицький зрецензував цю працю в нашому журналі в січневому числі за 1977 рік, відмітивши, що "негайно після виходу з друку органи цензури стягнули її з книгарень і бібліотек". Заходами Української музичної фундації в Америці перевидано цю книжку 1976 року без жодних змін. Того самого 1976 року появилася праця Людкевича вдруге також і в Києві, але в цьому новому виданні читач одержав книжку набагато скорочену. Коли перше київське видання з 1973 року містило 520 сторінок друку, то нове київське видання з 1976 року має тільки 214 сторінок. М. М. Гордійчук, відповідальний редактор другого київського

видання, пояснив скорочений текст книжки ось як:

"До книги не потрапили матеріали надмір льокального змісту й характеру, абож ті, що концепція їх вочевидь застаріла". А втім те, що на думку радянського редактора чи цензора, "застаріло", чи має "льокальний характер", — дуже вимовне.

Українська музична фундація (УМФ) в США у своєму повідомленні дає перелік того, що пропущено. Ось він:

I. Дослідження: "Про національне в музиці"; "Кілька поправок до так званого питання про український пісенний стиль"; "Революційна пісня на Західній Україні".

II. Статті про українських композиторів: "Віктор Матюк"; "Микола Віталійович Лисенко як творець української національної музики"; "Остап Нижанківський і наша суспільність"; "Михайло Вербицький"; "Д. Борзнянський і сучасна українська музика"; "Анатоль Вахнянин (До 20-річчя від дня смерті)"; "Денис Січинський (До 20-річчя від дня смерті)"; "Кирило Стеценко"; "Михайло Вербицький та українська суспільність"; "Василь Барвінський (До 30-річчя музичної діяльності)"; "Опера-хвилянка *Ноктюрн* М. В. Лисенка".

III. Дослідження й статті з фольклористики: "Уваги про народні галицько-руські мелодії"; "Відродження бандури"; "Кілька заміток про так звані дробі в наших народних піснях"; "Старогалицька пісенність XIX століття"; "Старогалицька фортепіанна музика XIX століття".

IV. Статті про музичне життя Західньої України: "Наші співаки і народна справа"; "Кілька слів про потребу заснування українсько-руської музичної консерваторії у Львові"; "Тиберію Горобцю та іншим у відповідь"; "У 40-річчя «Львівського Бояна»"; "У 40-річчя праці п. О. Ціпановської"; "Рефлексії з нагоди фестивалю духових оркестрів у Львові"; "Проблема сучасної музичної культури в Західній Україні"; "Огляд нашої музичної публіцистики в Галичині"; "Музичний інститут ім. М. Лисенка"; "Перший франківський концерт".

V. Статті про виконавців: "Модест Менцинський як оперний співак"; "Модест Менцинський і українська пісня"; "Модест Менцинський"; "Виступи Модеста Менцинського на сцені й естраді в Кельні"; "Олександр Мишуга як артист і вчитель співу"; "Спомин про С. Крушельницьку"; "Шовковий тенор (До 75-річчя від дня народження М. В. Микиші)".

VI. З питань музичної педагогіки: "Наші шкільні співаники"; "Критичні зауваження у справі науки сольфеджіо і музичного диктанту в музичних школах"; "Спроба критичного підходу до питання сольмізації та її реформи"; "Про потребу реформи сольмізації"; "Організація музичного виховання".

VII. Рецензії: "Кілька слів про «*Ruskie pieśni ludowe*» Галля"; "Концерт «Бандуриста»"; "Концерт на честь Т. Шевченка"; "Концерт на честь Миколи Лисенка"; "Ювілейний концерт на честь Шевченка"; "Попис учениць музичної школи в дівочім ліцеї в Перемишлі"; "З музич-

ного життя”; “Фортепіанний вечір п. В. Божейко”; “З нашого музичного життя”; “Концерт челиста п. Б. Бережницького”; “Ювілейний концерт «Гернопільського Бояна»”; “Концерт «Львівського Бояна»”; “Концерт п. В. Божейко в Перемишлі”; “Концерт співацького товариства «Сурма»”; “Вечір пісень і оперних арій Марії Сокіл”; “З музичного руху в Коломиї (Свято Лисенка)”; “Концерт п. М. Сокіл у Національному музеї”; “Виступ хору Котка”; “VIII філармонічний концерт: В. Бердяєв і Любка Колесса”; “«Сурма». Концерт старогалицьких пісень”.

ДЕНЬ ІВАНА ФРАНКА В СОРБОННІ

У хроніці українського культурного життя залишиться помітною дата 12 листопада 1977 року. Цього дня відбувся цілоденний симпозіум, присвячений “великому українському письменникові Іванові Франкові з нагоди 120-ліття від його народження й 60-ліття його смерті, організований відділом загального і порівняльного літературознавства Університету нової Сорбонни (Париж — III) з участю Українського вільного університету в Мюнхені”. Так звучить текст запрошення, підписаного професором Сорбонни М. Кадо.

Програма цього дня була багата й різноманітна: 1. Вступне слово проф. М. Кадо: “Значення української літератури в порівняльній перспективі”; 2. А. Жуковський: “Історичне тло інтелектуальної діяльності І. Франка”; 3. О. Кульчицький: “Філософсько-антропологічні виміри в творчості І. Франка”; 4. В. Янів: “Панські жарти й етнопсихологічний аспект І. Франка”; 5. Я. Рудницький: “Проблема мови Івана Франка”; 6. О. Вітошинська: “Драматургія Івана Франка”; 7. Б. Глинський: “Іван Франко і французька література”; 8. Л. Рудницький: “Іван Франко й літератури Німеччини й Австрії”; 9. В. Косик: “Від соціалізму до націоналізму І. Франка”; 10. Е. Райс: “Жидівський феномен у творчості й думці І. Франка”; 11. Я. Рудницький: “І. Франко — кандидат на Нобелівську премію в 1916 році”; 12. А. Вирста: “Іван Франко й музика”.

Українські доповідачі є частинно професорами Українського вільного університету, частинно викладачами паризького університету, інші — запрошені з університетів США й Канади. До деталей доповідей та дискусії повернемося на свій час, після опублікування всіх текстів.

Вважаємо за потрібне зауважити при цій нагоді, за словами самого господаря симпозіуму, що завдяки ініціативі поодиноких осіб та Українського вільного університету в Парижі українська література, практично не відома в діючих колах славістів Франції, починає посідати належне їй місце в порівняльному літературознавстві. Проф. Кадо задав, що для нього було відкриттям те, що він знайшов, будиши рецензентом докторських дисертацій Б. Глинського про Франка й Золя та О. Вітошинської про Дон Жуана — *Камінного Господаря* Ле-

сі України. О. Вітошинська була, зрештою, ініціатором цього франківського дня.

До слів проф. Кадо можна додати, що українська тематика від декількох років дійсно посиленним темпом входить в анали Сорбонни. За останніх років були уділені в різних відділах паризького університету докторати про М. Драй-Хмару, М. Рильського, М. Коцюбинського, про історію назви Русь, про Київську Академію й готуються інші. Наявність українки в паризькій славистиці треба приписувати декільком чинникам. Першим є визрівання групи зацікавлених кандидатів різного віку, заохочених післясталінською відлигою на славистичному полі в Європі. А оце другий чинник: престиж Радянського Союзу після війни та поєднання традиційного русофільства з модним радянофільством не дозволяли українознавству належно розвинутися. Фактично поворот почався у 60-их роках, з святкування шевченківських роковин (1961, 1964). До тодішніх святкувань притягнуто деяких французьких славістів та літераторів. Вивершенням цього періоду було відкриття скверу Шевченка в центрі Парижу (1969). Третім чинником була наростаюча славистична активність Українського вільного університету в Мюнхені, а зокрема його делегатури у Франції. Контакти старших професорів та нових викладачів з французькими славістами вивершилися ювілейною сговородинською конференцією в січні 1973 року в Інституті славистичних студій у Парижі. Успіх цієї конференції дозволив на спільне видання текстів цієї конференції Інститутом славистичних студій у Парижі та Українським вільним університетом: *Skovoroda — philosophe ukrainien*. Paris: Institut d'Etudes Slaves, 1976, 122 стор. Ці контакти далі продовжувались, і можна було сконстатувати відкритість славистичних кіл для української участі та проблематики: у травні 1973 до симпозиуму про радянсько-польську війну були запрошені українські співдоповідачі М. Ковальський та А. Жуковський. Тексти цієї конференції з українськими причинками появилися книжкою в серії публікацій Інституту: *La guerre polono-soviétique de 1919-1920*; Paris: Institut d'Etudes Slaves, 1975, 150 стор. У березні 1976 року відбулася конференція-симпозиум у 20-ліття відомої промови Хрущова та її наслідків. Між промовцями не було українця, але доповнення мало місце в дискусії, і це знайшло відповідне відзначення у виданому тексті симпозиуму: *Le vingtième congrès, mythe et réalités de l'Europe de l'Est en 1956*; Paris: Institut d'Etudes Slaves, 1977, 152 стор. На ділі серія цих публікацій виявляє лояльність супроти української проблематики та української участі в паризькому славистичному світі. Цей факт є гідний уваги і то тим більше, що радянське українознавство, яке мало б і могло б багато ширше виявитися в Парижі, як зрештою в цілому славистичному світі, "виблискує" своєю відсутністю і, зрештою, бездарністю. Коментарі до цього зайві, хібащо з наголошенням потреби тим більшої кваліфікованої українознавчої діяльності місцевих українців.

Наведений тут перелік не повний і не докладний. Франківський день у Сорбонні є дальшим успішним кроком на цьому відкритому полі, а зокрема дальшим виявом можливостей Українського вільного університету.

Кирило Митрович

ЩЕ ПРО ВІДВІДИНИ І. ДРАЧА В НЬЮ-ЙОРКУ

У лютневому випуску нашого журналу, в інформації "За ґратами ..." ми з'ясували обставини, що склалися навколо перебування Івана Драча в Нью-Йорку та його виступу на організованому американським поетом Стенлім Кюніцом літературному вечорі в Колумбійському університеті 22 листопада м. р. Як відомо, той вечір не відбувся, бо Іван Драч відлетів ще ранком того ж дня до Канади. Франк МакШейн, голова відділу літератури при Школі гуманітарних наук згаданого університету, звернувся листом з 2 грудня м. р. до Володимира Мартиненка, представника місії УРСР до ОН, з проханням в'яснити причину Драчевого наглого відлету та висловив надію, що при наступному перебуванні Драча в Нью-Йорку поета знову проситимуть на літературний вечір.

МакШейнові відповів 10 січня ц. р. радник постійного представництва УРСР при ОН В. Фуркало. Пишучи від імени Мартиненка, він пояснив, що, мовляв, Драч мусів негайно виїхати, тому що його американська віза вигасла день перед літературним вечором та що "американська туристична фірма, яка займалася перебуванням Драча в США, не змогла продовжити реченець візи". У таких умовах, писав Фуркало, Драч мусів відлетіти до Канади, де він зупинився до 24 листопада 1977 року.

У відповідь на листа Фуркала, МакШейн повідомив його, що Колумбійський університет запрошує Драча приїхати в квітні, коли вийде з друку збірка поезій Драча англійською мовою під редакцією С. Кюніца. Він також просив звернутися до нього негайно в справі будь-яких ускладнень з Драчевою візою, бо Колумбійський університет зможе напевно поладнати можливі труднощі.

Від того часу стало відомо, що Колумбійський університет вислав офіційного листа до Івана Драча та копію до Спілки письменників України, запрошуючи поета на літературний вечір, запланований на квітень ц. р.

АМЕРИКАНСЬКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ВИСТАВКА В КИЄВІ

У щоденнику *Нью-Йорк Таймс* від 15 лютого 1978 появилася вістка, що за стараннями американського Департаменту сільського господарства відбудеться цієї весни в Києві виставка американських

сільсько-господарських машин та приладів. Відвідувачам роздаватимуть інформаційну брошуру, яку Інформаційна служба США (USIA) виготовила російською мовою. На цю вістку зареагували українці в Америці численними листами, в яких протестують проти того, щоб мешканців столиці України інформувати російською мовою. У листах висловлено вимогу, щоб брошуру передрукувати українською мовою.

У відповідь на протест у цій справі від редакції нашого журналу Майкл Пістор, заступник директора публічної інформації Інформаційної служби США, повідомив листом від 27 лютого ц. р., що у зв'язку з тим, що згадана виставка відбуватиметься не тільки в Києві, але ще в чотирьох інших республіках СРСР, рішено видати брошуру тільки російською мовою "неохоче, але виключно з економічних мотивів". Водночас М. Пістор додає: "Вам буде приємно дізнатися, що під час виставки будуть уживатися там, де можливо, українські тексти. Також між 22-ма гідами виставки будуть такі, що знають українську мову".

3 міжнародної преси

Журнал *Нью Політікс* (Нью-Йорк) у ч. 1, 1978, надрукував статтю Биртона Голла, в якій цей американський правник розповів про своє п'ятиденне перебування в Києві, куди він поїхав з наміром остаточно оформити та представити відповідним чинникам документи до справи заарештованого О. Сергієнка. Голлові пощастило перевести коротку розмову з Оксаною Мешко, але після цього радянська влада видалила його 4 жовтня м. р. поза межі СРСР.

■

Німецька газета *Франкфуртер Альгемайне Цайтунг* повідомила 15 січня ц. р. про перебіг Європейської конференції у справі людських прав та самовизначення, яка проходила в Люцерні (Швейцарія) на початку цього року. Учасниками конференції були діячі західнонімецьких та швейцарських політичних партій. Запрошені промовці доповідали про репресивну політику радянської влади, справу відокремлення України від СРСР, повернення кримських татар на рідні землі та загрожене існування тюркських народів, які перебувають під тиском переселених російських колонізаторів.

■

17 грудня м. р. появилася в газеті *Економіст* (Лондон) стаття-аналіза поведінки західних держав і радянської влади під час Београдської конференції супроти ув'язнених членів Гельсінкських груп. Автор стверджує, що заходи західних делегатів у справі недотримання урядом СРСР гарантій людських прав були дуже нерішучі, подаючи як приклад публічні виступи американців. Упродовж трьох місяців американські делегати згадали поіменно тільки трьох з-поміж усіх запроторених членів Гельсінкських груп, між ними Миколу Руденка й Олексу Тихого. Інші західні делегати обходили цю справу багато загальнішими заявами. Радянський Союз, на думку дописувача, хоча підписав договір 1975 року в Гельсінках, проте не дотримувався від того часу зобов'язань щодо людських прав і далі переслідує громадян, які публічно звертають на це увагу. Автор дійшов до висновку, що коли конференція не приведе до припинення арештів і судів членів Гельсінкських груп, то це принесе загибель цілому гельсінкському договору, бо "ніякий демократичний уряд не підтримає явно продовжуваної політики лицемірства".

■

У Польщі появилася в жовтні м. р. новий самвидавний 80-сторінковий журнал *Spotkania*. (Зустрічі), що є, за своїм підзаголовком,

незалежною публікацією молодих католиків. Перший наклад становив 1200 примірників і містив також 14-сторінкову статтю неназваного автора п. н. "Українці і польська держава". Це доволі поверховий перегляд цілого ряду непорозумінь між українцями і поляками з зазначенням, що українці не завжди були невинні, хоч рівночасно автор гостро критикує польський уряд міжвоєнного періоду за політику нищення української культури та змагань до незалежності. Ця, як і інші статті, стоять на становищі, що поляки мусять навчитися жити в згоді і дружбі із сусідніми народами та перебороти закорінені почуття неприязности, більшевартости чи простої ненависти (у випадку до росіян), якщо колись має дійти до справедливого миру на сході Європи.

У німецькому ілюстрованому журналі *Вельтбільд*, що виходить в Авгсбурзі (Західня Німеччина), появилися в ч. 1, 1978, передруки трьох листів українських діячів руху опору. Вступну статтю та примітки до листів написала Соня Вебер. Вона підкреслила, що Снегірьов та його друзі бажають виходу республік зі складу СРСР на підставі конституційного права та що українці є свідченням негнутої волі до свободи. В журналі поміщено два листи Гелія Снегірьова до Л. І. Брежнєва та Дж. Картера. Третій лист Миколи Руденка п. з. "До людей доброї волі" критикує поняття "радянський народ", ставить перед представниками інших держав питання про відсутність України, члена ООН, при підписуванні Гельсінкських угод 1975 року та вказує, що всі країни недогледіли цього факту.

У новозаснованій нью-йоркській газеті *Триб* від 8 лютого ц. р. появилася стаття Мойше Дектера, в якій автор доповнив біографічними даними список осіб, про яких писав раніш академік Сахаров у листі до західньої преси, поміщеному в *Нью-Йорк Таймс*-і і 4 лютого ц. р. Сахаров тоді звернувся до західньої преси з проханням не скорочувати та не виправляти тексту його листів, при чому він відзначив місця та прізвища, які раніше були змінені чи пропущені. Автор статті вичислив більшість згаданих Сахаровим осіб і подав при кожній короткі дані, такі як національне походження, строк або місце ув'язнення. За національним походженням, список 26 людей виявив двоє грузинів, одного естонця, чотирьох євреїв, двоє литовців, сімох росіян та десятих українців, а саме: Ю. Вінса, о. В. Романюка, О. Сергієнка, В. Черновола, П. Рубана, М. Руденка, О. Тихого, М. Мариновича, М. Матусевича та М. Ланду.

3 життя українців у світі

Союз українок Америки проголосив м. р. два конкурси в рамках Науково-літературного фонду ім. Лесі і Петра Ковалевих. Перший — це літературний конкурс на історичну повість або оповідання з будь-якого періоду української історії. В конкурсі можуть брати участь автори нових творів, або друкованих у 1977 році. Адміністративний комітет склав журі, членами якого стали Богдан Бойчук, Ася Гумецька та Лариса Онишкевич. Другий конкурс у ділянці історичної праці (монографії) може мати таку саму тему, як і перший, та повинен обіймати найменше 100 сторінок машинопису, при чому вже надруковані наукові праці будуть теж братися до уваги. Нагороди за найкращий твір в обох конкурсах: по 400 дол.

Оксана Драган-Кравців була призначена 3 лютого ц. р. шефом Української служби при радіовисильні "Голос Америки", що входить у склад автономних відділів Державного департаменту США.

З нагоди 30-річчя праці УВАН у Канаді видано *Ювілейний збірник Української Вільної Академії Наук у Канаді* (Вінніпег, 1976, 657 стор., 26 дол.). О. Герус, О. Баран і Я. Розумний зредагували збірник, який складається з двох частин: загальна та україніка-канадіяна. У збірнику тридцять наукових праць, з яких 10 написано українською, а 20 англійською мовами.

Паризький англомовний щоденник *Гералд Трібюн* повідомив 3 лютого ц. р., що Державний департамент США призначив Константина Варварова на пост директора департаменту для справ ЮНЕСКО. Варварів також одержав високе відзначення за проведену працю в ділянці закордонної політики на форумі ЮНЕСКО. Як відомо, коли Варварів перебував м. р. на конференції ЮНЕСКО в Тбілісі, столиці Грузії, до нього в помешкання ввірвалися серед ночі незнані особи та старалися примусити до співпраці, погрожуючи опублікуванням якихось компромітуючих документів про нібито його співпрацю з нацистами під час другої світової війни. У відповідь уряд США вислав гостру протестну ноту урядові СРСР, в якій сказано, що цей випадок — груба провокація та явне порушення Віденської конвенції щодо норм дипломатичних взаємин.

■

Цього року, подібно як у минулому, члени трьох північноамериканських організацій — Об'єднання Демократичної Української Молоді, Спілки Української Молоді Америки та Пласту — відзначили день 12 січня одноденною голодівкою. Думка відзначувати голодівкою 12 січня, тобто день, коли 1972 року почався новий терор на Україні, вийшла від Вячеслава Чорновола, і її підхопила українська молодь на Заході.

■

У Варшавському університеті відбувся недавно вечір української післяжовтневої поезії, що його зорганізували члени місцевого відділу Українського суспільно-культурного товариства. Численна публіка слухала деклямації віршів Тичини, Сосюри, Чумака й Еллана-Блакитного у виконанні студентів цього університету, а головну доповідь про згаданих поетів прочитав Федір Неуважний, керівник катедри української філології при Варшавському університеті.

■

У *Журналі вищих українознавчих студій (Journal of Ukrainian Graduate Studies)* ч. 3 за м.р., що виходить у Торонто, появилoся інтерв'ю Романа Сенькуся, яке він провів з Миколою Павлюком, викладачем української мови в Торонтському університеті в Канаді. Павлюк, уродженець Румунії, колишній викладач української мови в Букарештському університеті, розповів про культурно-громадське та наукове життя українців у Румунії. Він дав короткий перегляд розвитку шкільництва, включно з університетськими студіями, схарактеризував українську публіцистику в Румунії та навів дані про літературну творчість українців у тій країні. Треба відмітити, що українці в Румунії мали доволі вільну руку в розбудові свого життя до часу приходу до влади Чаушеску, після чого українські школи, як початкові, так і ліцеї, стали занепадати.

■

У травні ц. р., у рамках з'їзду Асоціації славистів Канади, проходитиме конференція присвячена питанням історії України. Конференція відбудеться в приміщеннях університету Західного Онтаріо в Лондоні, Канада. Її організують члени трьох установ: Українське історичне товариство, Український науковий інститут Гарвардського університету та Канадський інститут українських студій при Албертському університеті. Це перша така спільна конференція українських науковців у північній Америці, на якій проходять різні сесії, головніші з яких це: історична спадщина Київської Русі, вплив України на Жовтневу революцію, значення міста в історії України, українсько-мусулманські зв'язки, українські провідні верстви тощо. Канадський інститут укра-

їнських студій плянує видати окремою книжкою представлені на конференції матеріяли.

У Торонто, Канада, передається щотижня від вересня м. р. телевізійна програма українською та, принагідно, англійською мовами, на якій подають загальні вісті про діяльність українців, виступи художніх груп і артистів та інформації з життя українців-торонтців. До персонального складу програми входять Володимир Гандера, Ірина Макарик, Юрій Клюфас, Ірина Баєр та Оксана Пелєх.

Також в Едмонтоні, Алберта, передається вже впродовж чотирьох років телевізійна програма подібного формату п. н. "Контакт". Її розпочала група молоді за допомогою місцевого відділу Комітету українців Канади.

У журналі *Дружно вперед*, що появляється українською мовою в Пряшеві, Чехо-Словаччина, в ч. 11 за м. р., надруковано перегляд українсько-словацьких літературних взаємин. Михайло Мольнар почав свій нарис від 1919 року, але по суті зосередився на двох справах: на діяльності журналіста-письменника Владіміра Клементіса та на міжвоєнному періоді. Клементіс (1902-1952) був, на думку автора, першим словацьким письменником, який відвідав Україну при кінці 20-их років, встановивши особисті зв'язки з київськими й харківськими письменниками та художниками. З часом появилися його статті в радянських журналах про словацьку літературу, а пізніше в чехо-словацьких про враження з подорожей по Україні. Мольнар згадав також зустрічі поодиноких чеських і словацьких письменників з письменниками з України. Говорячи про міжвоєнний період, автор статті подав список перевиданих у Чехо-Словаччині українських книжок, друкованих ще перед першою світовою війною, та назвав українські твори в перекладі на словацьку мову.

Тель-авівська газета *Єдіот Ахронот* надрукувала 22 листопада м. р. статтю Йосифа Ітама про активність українського суспільства в Америці п. з. "Українці в США — велика цінність для Ізраїля при формуванні американської громадської думки". Нав'язуючи до мозаїчного складу населення США, Ітам говорить про вплив українців на державну політику тієї країни та про їхнє позитивне ставлення, як і інших слов'янських груп, до ізраїльської держави під час війни в 1967 році. Автор інформує про головніші угруповування українців та радить ізраїльським урядовим представникам зважити значення впливу американських українців, які дотепер ставилися прихильно до Ізраїля. "І,

можливо, чи не треба було б з цим покваліфікуватися, щоб не прогавити нагоди?”, — кінчає автор.

■

В англомовному випуску Головного Визвольного Комітету Литви *Елта*, ч. 2, 1978 передруковано 28 число *Хроніки* Католицької Церкви в Литві. У документі п. з. "Проблеми релігійного життя в Литві та в Радянському Союзі" з'ясовано причини занепаду Російської Православної Церкви та вчислено ряд методів, якими користується влада у винищуванні Католицької Церкви. При цьому замічено, що особливо в Білорусі Католицька Церква перебуває в дуже важкому становищі. Теологічна семінарія в Ковні не приймає кандидатів з Білоруси та з України, бо побоюється, що між ними КГБ може вислати своїх агентів. Переслідування Церкви тісно пов'язане з процесом денаціоналізації Білоруси. Далі кається в цьому документі, що римо-католикам в Україні ведеться так, як тим, що в Білорусі. У пастирській праці дуже шкодить національна ненависть між українцями та поляками. Зате багато гірша ситуація католиків східного обряду. Вони дивляться нерадо на доволі близьку дружбу між римо-католиками і московським патріархом, тоді коли вони самі не одержують підтримки в боротьбі за їхні права. Але Католицька Церква східного обряду дуже активна в Україні — в підпіллі. На думку місцевих кафедрістів, кожен район міста Львова має свого священика східного обряду.

■

23 січня ц. р. поміщено в ізраїльській російськомовній газеті *Наша страна* статтю Якова Сусленського п. н. "Репресії не припинюються", в якій йде мова про арешт Левка Лук'яненка. Автор коротко з'ясував причину минулого покарання Лук'яненка та згадав про заарештованих членів української та інших гелісінкських груп. Він висловив Лук'яненкові глибоке почуття симпатії від себе та від інших, ще заарештованих політв'язнів, яким довелося жити разом з цим українським юристом. Сусленський закінчив статтю зверненням до всіх свободолюбних народів розгорнути активну боротьбу в оборону політв'язнів, бо тільки тоді дійде до "чуда": до їхнього звільнення.

■

У польській газеті *Przyjaźń (Приязнь)*, ч. 16 за м. р., міститься інтерв'ю Галини Ценглової з українським радянським письменником Павлом Загребельним. Письменник подав свої біографічні дані, розповів про літературну діяльність та намалював діапазон своїх зацікавлень. Також у цьому числі газети поміщено переклад Тадеуша Хросцелєвського на польську мову вірша Івана Драча п. н. "Людина". Це епілог до довшої поеми "Зелений прапорець Януша Корчака", яка незабаром появиться друком у книжці *Київське небо*.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 Останнє слово Миколи Руденка на суді.
- 7 *Роман Бабовал*: Із циклу "Дерева проходять".
- 11 *Уляна Любович*: Два образки.
- 19 *Аркадія Оленська-Петришин*: Новий реалізм: об'єктивність як мистецький засіб.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 30 *Анатоль Камінський*: Статистика жертв і її політичні імплікації.
- 37 *Василь Гришко*: Політичний світогляд і політична діяльність Всеволода Голубничого.
- 45 *Володимир Бандера*: Економіка України як система в працях Всеволода Голубничого.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 50 *Василь Маркус*: Перед сумлінням світу. (Нотатки з Сахаровських слухань 1977 у Римі).
- 78 *Емілія Ільїна*: Українське питання.
- 84 *Марта Богачевська*: Особисті записки із З'їзду славістів та інших конференцій.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 89 Вирок у справі М. Руденка та О. Тихого.
- 96 Руденко відкинув пропозицію КГБ покаятися.
- 98 Звернення членів Української гельсінкської групи в оборону Лук'яненка.
- 102 У 36 зоні пермського табору.
- 104 Степан Сапеляк розповідає про репресії органів КГБ в пермському таборі.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 108 *Фр. Сільницький*: Двадцятиліття чехо-словацького кварталника.
- 113 Бібліографічні нотатки.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 116 Петро Вінс знову арештований.
- 116 Процензуваний Людкевич.
- 118 *Кирило Митрович*: День Івана Франка в Сорбонні.
- 120 Ще про відвідини І. Драча в Нью-Йорку.
- 120 Американська сільськогосподарська виставка в Києві.
- 122 З міжнародної преси
- 124 З життя українців у світі

Адреси наших представників

- Австралія:* Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:* Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-
британія:* Mr. S. Wasylo
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:* G. Shakhnovich
с/о Oiring
Shimshon 692/7
Askelon
- Канада
і
США:* Nina Illytzkyj
875 West End Ave., Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
- G. Lopatynski
875 West End Ave., Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
- Швейцарія:* Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschiikon
- Швеція:* Kurylo Harbar
Box 62
Huddinge

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника "СУЧАСНІСТЬ"

на 1978 рік

одно число: річно:

Австралія	2. —	20. —	дол.
Австрія	35. —	350. —	шил.
Англія	0.80	8. —	фун.
Аргентина	50. —	500. —	пез.
Бельгія	80. —	800. —	бфр.
Бразилія	5. —	50. —	н. круз.
Венесуела	2.50	24. —	ам. дол.
Голляндія	5.60	54. —	гул.
Ізраїль	8. —	80. —	із. ф.
Канада	2.50	24. —	к. дол.
Німеччина	4.60	46. —	нм.
США	2.50	24. —	ам. дол.
Франція	9. —	90. —	ффр.
Швейцарія	4.60	46. —	шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 10. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для влат: *Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Karlsplatz 8/III, 8000 München 2*

*Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457*

*Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809*

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ІВАН СВІТЛИЧНИЙ

ҐРАТОВАНІ СОНЕТИ

Мюнхен 1977. 120 стор. Обкладинка і портрет автора — Любослава Гуцалюка. Передмова Івана Кошелівця.

Ґратовані сонети — це перша збірка автора. До часу свого останнього ув'язнення Іван Світличний займався літературною критикою і перекладами, зокрема з французької мови.

Книжка упорядкована самим автором. До неї ввійшло 63 сонети і 12 віршів. Збірка написана в ув'язненні й у ній переважають в'язничні мотиви.

Ціна: 4.- дол.

ВАСИЛЬ СТУС

СВІЧА В СВІЧАДІ

П о е з і ї

Мюнхен 1977. 128 стор. Обкладинка Христини Гориславської.

Скульптурний портрет автора — Б. Довганя.

Упорядкування Марка Царинника і Вольфрама Бургардта. Передмова Марка Царинника.

Найбільший розділ у збірці займають "Вірші з в'язниці", до якого ввійшло 65 досі недрукованих поезій, написаних у таборі в 1972-1976 роках. Є також переклади німецьких поетів, зокрема Р. М. Рільке та вибрані вірші зі збірок *Зимові дерева* (збірка була відкинута видавництвом "Радянський письменник" і появилася в Бельгії в 1970 році у видавництві "Література і мистецтво") та *Веселий цвинтар*, яку забрали у В. Стуса під час арешту і з якої автор відтворив 5 поезій з пам'яті.

Ціна: 4.- дол.